



FLEUR DE MARIE

Sociaal-cultureel onderzoek

2023

If our urban world has been imagined and made, then it can be reimagined and remade.

- Loretta Lees, 2012

INHOUDSOPGAVE

INLEIDING	4
CONTEXTANALYSE	6
Sociaalhistorische context	
<i>Ontstaansgeschiedenis Fleur de Marie</i>	6
Een blik op het dagelijks leven.....	8
Cultuurhistorische context	
<i>De nieuwe elite en de zelfbouwcultuur van Curaçao</i>	
Verdeeldheid.....	11
Intimiteit.....	12
Zelfbouw, zelfredzaamheid en zelfdefinitie.....	13
Kinderen van een stille revolutie.....	15
Een opgeslokte wijk.....	18
De huidige context	
<i>In een notendop</i>	
Eigendomsstructuur.....	19
Integrale wijkaanpak 2010-2012.....	19
Situatieschets 2023.....	21
GENTRIFICATIE.....	23
Lokale benaderingen en perspectieven.....	23
Sociale polarisatie.....	27
Sociaal kapitaal.....	28
Symbolisch kapitaal.....	28
Voorzieningen.....	30
Hoogbouw en uitbreiding.....	30
ERFGOEDWAARDEN.....	33
Subaltern erfgoed binnen het industrieel erfgoed.....	34
Industrieel erfgoed binnen het UNESCO Werelderfgoed.....	35

Subaltern erfgoed binnen het UNESCO Werelderfgoed.....	35
Informele wijken herzien.....	36
Klassieke denkers over zelfbouw.....	39
CONCLUSIE.....	41
BIJLAGEN.....	43
LITERATUURLIJST.....	46

INLEIDING

Doel van het onderzoek

In het kader van het project 2220, Massastudie Fleur de Marie, wordt door middel van een aantal analyses vastgelegd wat er ruimtelijk en sociaaleconomisch mogelijk is voor de toekomstige ontwikkeling van de wijk Fleur de Marie binnen de historische binnenstad van Willemstad.

Als onderdeel van de sociaaleconomische analyse, is dit onderzoek uitgevoerd om vast te stellen welke sociale aspecten van belang zijn voor het ontwikkelen van dit gebied. Hier wordt er uiteindelijk gestreefd naar een balans tussen de economische haalbaarheid van het project en het behouden en/of versterken van het sociale karakter van de wijk.

Probleemstelling

Het onderzoek gaat na hoe (volledige) gentrificatie voorkomen kan worden en hoe een (te) sterke polarisatie tussen de oude en nieuwe bewoner zoveel mogelijk gemitigeerd kan worden. Ook wordt er in kaart gebracht welke (erfgoed)waarden de wijk nog bezit, om invulling te geven aan de vraag wat het karakter van de wijk is en welke aspecten hiervan behouden zouden moeten worden.

Vorm van het onderzoek en onderzoeksmethodologie

Dit onderzoek dient als inspiratiedocument ter onderbouwing van besluitvormingsprocessen en als basisdocument voor eventueel vervolgonderzoek.

In het kader van de in 2010-2012 uitgevoerde integrale wijkaanpak van het project Scharloo Abou – Fleur de Marie, is er reeds substantieel (sociaal) onderzoek gedaan naar de wijk Fleur de Marie, waaronder het archeologisch veldonderzoek, *Fleur de Marie, un bista den pasado: Herensia Arkeológiko di un Bario Lubidá*¹, een beknopte documentatie van de orale wijkgeschiedenis, *Kura di Kuenta: Fleur de Marie*², en een uitgebreid onderzoek naar de leefsituatie en toekomstvisie van de bewoners van Scharloo Abou en Fleur de Marie³.

Dit exploratieve onderzoek neemt de vorm aan van een *scoping review* van deze bronnen als uitgangspunt, om vast te leggen wat er reeds bekend is over de wijk. Vervolgens wordt de uit deze bronnen verkregen informatie in dialoog gebracht met klassieke bevindingen over zelfbouw, nieuwe benaderingen en bevindingen binnen historisch en stedelijk onderzoek, kritische erfgoed benaderingen en gentrificatie theorieën.

¹ Kuijlaars et al., 2012

² Redactie Curaçao.nu, 2022

³ Alberto & Boer, 2010

Daarnaast zijn sleutelinformanten (*key informants*) benaderd om aanvullende informatie te vergaren over de huidige situatie van de wijk; de status ruim 10 jaar na de integrale wijkaanpak. De sleutelinformanten zijn benaderd via de volgende organisaties: Stichting Monumentenzorg, de Schepel Foundation en Unidat di Bairo – Fleur de Marie.

Het onderzoek bevat dus 2 methoden:

1. Bureauonderzoek (*deskresearch*).
2. Kwalitatieve ongestructureerde interviews.

Onderzoeksbependingen

Dit onderzoek maakt hoofdzakelijk gebruik van secundaire bronnen die, alhoewel deze systematisch (thematisch) geanalyseerd zijn, deze niet tot stand gekomen zijn door middel van directe bevraging van de betrokken onderzoeksonderwerpen (de wijkbewoners). In het scenario dat er direct werd gevraagd naar de onderzoeksthema's (gentrificatie, sociale polarisatie en- cohesie en erfgoedwaarden) onder de wijkbewoners, was er mogelijk andere data ontstaan. Gezien de beperkte middelen die beschikbaar waren voor het uitvoeren van dit onderzoek, zijn er dus geen wijkbewoners geïnterviewd en heeft dit onderzoek zich moeten beperken tot al bestaande data en informatie afkomstig van sleutelinformaten buiten de direct betrokken doelgroep. Adviezen voor vervolgonderzoek worden meegenomen in dit onderzoek.

Dit onderzoek is uitgevoerd door S.C. van Heijningen in opdracht van lyongo architecture B.V.

CONTEXTANALYSE

Sociaalhistorische context

Ontstaansgeschiedenis Fleur de Marie

De komst van de Shell olieraffinaderij op Curaçao in 1917, bracht een versnelde demografische en economische ontwikkeling met zich mee, waarbij tussen 1920 en 1950 een grote instroom van arbeidsmigranten plaatsvond, o.a. afkomstig uit de buureilanden van de Nederlandse Antillen, Suriname, de Britse en Franse eilanden, Venezuela, Nederland, Madeira en de Azoren. In deze periode nam de Curaçaose populatie toe van 34.000 ca. 1915 naar grofweg 90.000 zielen in 1946.⁴ Dit illustreert de overgang van Curaçao als noodlijdende Nederlandse kolonie in een pre-industriële omgeving, naar een bedrijvige maatschappij die door de komst van de Shell het industriële tijdperk was binnengestapt. De instroom van arbeidskrachten legde een zware druk op de bestaande woningvoorraad op het eiland, waardoor 1920-1940 zich ook kenmerkte door een bezinning op maatregelen om de groeiende bevolking adequaat te huisvesten en de voorzieningen aan te passen aan de eisen die de nieuwe situatie stelde.⁵ De bouwactiviteiten van de Shell bleken echter bij lange na niet voldoende om de toevloed aan immigranten en Antilliaanse arbeiders op te vangen, waardoor een groot deel van hen niet anders konden dan zichzelf van een woning te voorzien; woningen werden opgetrokken uit beschikbaar materiaal op privéterreinen nabij het werk (rondom de stad of de raffinaderij). Zo ontstonden de zogenoemde zelfbouwwijken (ook informele wijken of volkswijken) zoals Fleur de Marie, St. Jago, Coronet-Monte Verde en later ook Wishi Marchena, Kanga en Dein.

Fleur de Marie, een wijk ontstaan tegen de helling van de heuvelrug van Scharloo, ontwikkelde zich als een van de eerste en grootste zelfbouwwijken dicht bij het centrum van Willemstad, op het voormalige plantage Scharloo.⁶ Na de overname van Curaçao in 1634 door de West-Indische Compagnie, werd Scharloo een van de eerste negen plantages die werden opgezet voor de landbouw, maar door de harde klipgrond bleek deze locatie hiervoor ongeschikt. Tegenwoordig is de voormalige plantage (van west naar oost) verdeeld in Skalo Abou, Fleur de Marie, Scharloo, Swaan (ook wel Zwan of Zwaan) en Sint Jago. Behalve Scharloo, waren dit allemaal volkswijken. Rond 1909 (kaart van Werbata) stonden hier niet meer dan 16

Flor'i Márie

In Papiamentu werd de wijk ook door sommigen Flor'i Márie genoemd. Men zegt dat de buurt vernoemd is naar een Franse dame – volgens anderen behoorde de wijk bij de vroegere Villa Fleur de Marie (Mylene, Balentin & Monsanto, 2019).

⁴Janga 1996; Gill, 2000; Jaffe, 2006

⁵Maduro Molhuijssen, 2012; Janga, 1996; Gill, 2000

⁶Gill, 2000; Kuijlaars et al., 2012

houten huizen.⁷ De grote ontwikkeling van Fleur de Marie, vond dus in grote versnelling plaats na de komst van de Shell in 1917.

Mede vanwege de steile hellingen heeft de wijk zich (grotendeels) ongestructureerd ontwikkeld. De woningen waren op privéterrein (huurgrond) gebouwd, waarop in het begin hoofdzakelijk houten huizen (*kas di tabla*) gebouwd werden, al dan niet bekleed met platgemaakte kerosine blikken als beschermklaag (*kas di bleki*) met een dakbedekking bestaande uit ijzeren golfplaten.⁸ Uiteindelijk werden er ook, m.n. langs de Bargestraat (koraal)stenen huizen opgetrokken.

De plantage Scharloo, werd in 1853 via Herman van der Meulen het eigendom van Jacob Abraham Jessurun. In 1887 kocht een groep zakenlieden het grote terrein waarna de percelen noordelijk van de Scharlooweg werden verkaveld. De rotsachtige helling ten noorden van de huidige Bargestraat werd toen gekocht door Hendrik Evertsz en Pieter Lourens de Haseth.⁹

Heilige Indjubomen

Fleur de Marie is vanaf haar ontstaan als woonwijk in gebruik geweest. Vondsten uit archeologisch onderzoek wijzen erop dat de bewoners voornamelijk uit de midden- en lagere klassen afkomstig waren. Hier woonden mogelijk ook tot slaaf gemaakten en/of vrije zwarten in de 19^e eeuw (Kuijlaars et al., 2012). Volksverhalen vertellen dat er slaven werden vastgebonden en gemarteld aan de Indju-bomen in de wijken die nu bekend zijn als Zwaan en St. Jago (Mylene, Balentin & Monsanto, 2019). Of dit ook gebeurde op Fleur de Marie is niet duidelijk, maar de Indjubomen mogen volgens deze volksverhalen niet omgekapt worden, omdat het volgens bijgeloof niet goed afliep met degenen die dit waagden.



Figuur 1. Een indju-boom. Bron: Wikimedia. Collectie NmvWereldculturen.

⁷ Gehlen et al., 2003

⁸ La Cruz & Helweg, 2014.

⁹ Langenfeld, 2014

Een blik op het dagelijks leven

Deze volkswijk kenmerkte zich gauw door de sterke sociale cohesie binnen de gemengde migrantengemeenschap die zich er vestigde. De bewoners waren afkomstig uit o.a. St. Maarten en St. Eustatius, Santo Domingo, Antigua, Puerto Rico en Venezuela.¹⁰ Ook vestigden veel Bonairianen zich in Fleur de Marie, waar het gebied *Den Boneiru/Den Bonè*, hoog op de Ser'i Skalo (de heuvel van Scharloo, dicht bij de steunpijlers van de Julianabrug en de huidige Centrale Bank) haar naam aan te danken heeft.¹¹ Daar woonde de (voor de jongens uit die tijd) legendarische Bonairiaanse kapitein Engelhardt. Van hem werd verteld dat hij en allen die de naam Engelhardt droegen, de allerbeste zeilschepkapiteins van alle tijden waren.¹²

De bewoners van de reeds genoemde volkswijken, waaronder Fleur de Marie, vonden van oudsher werk in de werven, op de olieraffinaderij of in de grote herenhuizen in het chique Scharloo (als kok, tuinman, paardenverzorger, huishoudhulp of kinderverzorgster; 'yaya').¹³ De raffinaderij werkers werden 's ochtends op de hoek van de Handelskade en de Ruyterkade (Caprileskade) met een pont afgehaald en naar de Isla vervoerd.¹⁴ Tegenover een van de oudste gebouwen op Scharloo (± 1750- het voormalige Hotel Venezuela en het huidige Maritiem Museum) op de hoek van de Annabaai en het Waaigat, lag de aanlegplaats



Figuur 2. Woning gefotografeerd in 1955. Houten woning met zinkplaten dak. Op de voorgrond vrouw met een kratje met groenten. Bron: Nationaal Archief Curaçao

voor de publieke ponten genaamd "Ariba Piedra".¹⁵ Naast de olie- en werfarbeiders, kende Fleur de Marie ook ambtenaren, sportlieden, musici, vaklieden en zeelieden. Een aantal wijkbewoners hadden er een eigen kruidenierswinkeltje, anderen bakten brood, taart of kookten warme maaltijden aan huis waar veel winkel- en kantoorpersoneel uit Punda op af kwam, zij het om bij familie of op een vast adres tegen betaling te eten. De wijk trok ook veel straatverkopers aan, die levensmiddelen zoals zout, melk, verse groente en fruit en vis aan de wijkbewoners verkochten.¹⁶ Ook water werd er op ezelkarretjes verkocht en het toiletvuil werd door een wijkbewoner tegen betaling opgehaald en in

¹⁰ Schorea et al., 2021; Janga, 1996; Gill, 2000

¹¹ Mylene, Balentin & Monsanto, 2019

¹² Gomes Casseres, 1997

¹³ Berry-Haseth, 1999

¹⁴ Gehlen et al., 2003

¹⁵ Langenfeld 2014

¹⁶ Berry-Haseth, 1999; Gehlen et al., 2003; Mylene, Balentin & Monsanto, 2019

het Waaigat geloosd (de meest bekende was *Yonchi Pushi*).¹⁷

Populair onder de buurtbewoners waren illegale gokspelletjes, zoals *wega di dou* (dubbelsteenspel) en *wega di number* (loterij), maar de illegale activiteiten beperkten zich vrijwel tot deze. Ook kon men op straat kaartlezers/waarzegsters vinden en dominospelers (vaak een groep vrienden) die elke avond samenkwamen.¹⁸ Met name de vrouwelijke bewoners hielden zich graag bezig met handenarbeid (bijvoorbeeld naaien of het maken van decoratieve papieren bloemen), meestal om de extra kost te verdienen. Vooral de kerst was een periode waarin er hard werd gewerkt aan het maken van kerststallen en het aankleden van hun huis van binnen en buiten. Alle huizen stonden open voor bezoek na de ochtend mis op 25 december, en alle bezoekers kregen iets lekkers mee.¹⁹

De straten buurt vulde zich ook geregeld met muziek, waaronder de *tambú*,²⁰ maar ook klassieke muziek, jazz en bossanova. De bekende muzikant Julian B. Coco, de eerste Nederlandse gitarist met een conservatoriumdiploma, is afkomstig uit Fleur de Marie.

Dia Julian Coco yega for di Hulanda festival ta kumisa marduga- ku gritu e ta yega "Oska! Oska! M'a yega! Tur kacho ta kumisa blaf, tur hende ta lanta den kas. Dia ku nos ruman muhe a nase, tata a yame Lydia. Julian ta ke hasi nos tata komo su bon amigu un regalo i a kompone e piesa prestigioso *Lydia*. Nunka nos famia a lubida kon Julian ta dal gritu hari masha duru mes, nos tata tabata kompani'è den su risa i e kitaranan ku tabata zona...Ésta un rekuerdo, hopi nos por konta...pa no kaba. Asina nan tabata keda hari i toka bai gol te ora di dia habri. E ora ei Julian ta bai drumi (Norma Cova).²¹

Het leven op Fleur de Marie was eenvoudig en veilig – de ramen en deuren bleven 's avonds meestal open en er heerste een hoge mate van sociale controle in de buurt.²²

E trankilidat rònt Korsou, kaminda hende no tabatin no di biba ku miedu di kriminalidat a manifest'e aki entre otro den e siguiente ehèmpelnan. Nos bisiña a grita mi wela pa bisa bonochi I mi wela ta kontestá: "Te mañan ku Dios ke! Nini, stot e porta pami!" Anto asina ei e porta ta 9ed ate mainta. No na yabi, ni na rèndu. Si un slot di porta kibra, ta dia haña sèn I un hende pa kambia e slot, esei ta sosodé (Lucille Berry-Haseth).²³

Ook de verhouding tussen de welgestelde bewoners van de grote huizen op Scharloo en de eenvoudige mensen uit de wijk was hartelijk.

¹⁷ La Cruz & Helweg, 2014, Berry-Haseth, 1999, Schorea et al., 2021

¹⁸ Gomes Casseres, 1997; Berry-Haseth, 1999

¹⁹ Schorea et al., 2021

²⁰ Berry-Haseth, 1999

²¹ Facebook, 4 februari 2013

²² Gehlen et al., 2003, Schorea et al., 2021

²³ Berry-Haseth, 1999. P. 72

Ami hopi biaha tabata pasa serka mi wela, ku e tempu ei tabata traha den Skalo, serka famianan hudiu. Mi wela a traha hopi aña serka famia Baiz, i despues serka famia Moreno. Ku tur dos famia tabatin bon kontakto I tur dos a keda ku bunita rekuerdo (Rustica “Ruth” de Palm).²⁴

Bisiña tabata yuda otro masha bon mes; grandinan ta kuida e muchanan chikí i e mucha grandinan ta pone òrdu I hunga wega ku esnan mas chiki. Nunka mi n’ sinti ku esnan ta di Fleur de Marie i e otro ta di Skalo (Francisca “Kika” Florán-Gomez).²⁵

Echter, wanneer het ging om formelere relaties, zoals het sluiten van huwelijken, speelden toch structurele systemen en klassenverschillen een doorslaggevende rol.

Na siertu momento, sin por a wanta mas, el a bisa e bruit: “Ta lástima ku n’ ta ami bo ta kasa kuné.” Corichi no a bis’e nada, ma el a sinti’é. E komentario di su amigu di infansia a duel e. Pero tur dos tabata sa ku ta un relashon imposibel. Pasobra e tempu ei, si abo ku tin sèn gusta un hende ku no tin, e relashon no por kristalisá (Cornelia “Corichi” Cicilia-Vlijt).²⁶

Ook de uit Fleur de Marie afkomstige bekende dichteres Lucille Berry-Haseth heeft o.a. hierover geschreven in haar werken.

²⁴ Schorea et al., 2021, blz 35

²⁵ Schorea et al., 2021, blz 17

²⁶ Schorea et al., 2021, blz. 21

Cultuurhistorische context

De nieuwe elite en de zelfbouwcultuur van Curaçao

Racial division was sown into the built environment, segregating spaces of life, labor, and love (Schiels, 2023, p. 50).

Verdeeldheid

Naast de transitie van Curaçao als een pre-industriële samenleving naar een bedrijvige oliemaatschappij, stapte het eiland ook langzaam het neokoloniale hoofdstuk in, waarbij naast de al bestaande besturende elite (de koloniale overheid), ook ruimte werd gemaakt voor een nieuwe macht; de bedrijfselite van de olieraffinaderij, die samen het leven van de het Curaçaose (en migranten) volk vorm trachtte te geven.²⁷ Het oude klassensysteem stortte ineen, plantages verkommerden meer en meer door gebrek aan goedkope en bereidwillige arbeidskrachten, het platteland liep leeg, de minderbedeelden kregen door uitbreiding van de werkgelegenheid, het onderwijs en door politieke emancipatie meer mogelijkheden tot stijging op de maatschappelijke ladder (hoewel somatische kenmerken, met name huidskleur en haartype, een rol bleven spelen).²⁸ Als reactie op deze dekoloniserende hervormingen die een bedreiging vormden voor de stabiliteit van de oliemaatschappij, reproduceerde Shell strategisch de al bestaande raciale, nationale en klasse-categorieën uit de koloniale tijd.²⁹

De materiële welvaart die de Shell met zich bracht, was niet gelijkmatig verdeeld over het eiland noch onder de mannen die deze industrie in stand hielden. Voor het (meestal) uit Nederland afkomstige hogere personeel bouwde de raffinaderij woningen in Emmastad, Julianadorp en Biesheuvel. Voor de Nederlandse arbeiders werden er woningen op Batipanja en Groot-Kwartier gebouwd. De niet-Nederlandse arbeiders werden door de Shell onderbracht in loodsen en kampen (Asiento, Valentijn, Suffisant) en gescheiden naar nationaliteit.³⁰ In deze overvolle en overweldigend homosociale kampen brachten de mannen hun dagelijks leven door. Eten werd gereserveerd en genuttigd in grote eetzaal, waar de werkers voorzien werden van gerechten afkomstig uit hun land van herkomst. De feestdagen en andere tradities werden gevierd in gescheiden sociale clubs, en sociale netwerken werden georganiseerd langs lijnen van afkomst, etniciteit, taal, klasse, educatie en religie. Er was vanuit de Shell een sterke voorkeur voor het in dienst nemen van buitenlandse arbeidskrachten, gezien deze meer geïsoleerd waren van hun cultuur en dus makkelijker te controleren waren. Daarnaast diende de verdeling onder deze groep en het racisme als een

²⁷ Schiels, 2023

²⁸ Hoetink, zoals besproken in Klokkers, 1983

²⁹ Schiels, 2023

³⁰ Klokkers, 1983

techniek om de solidariteit tussen de werkers te versplinteren; een essentieel middel om het risico op onrust en samenzwering te verkleinen in een maatschappij die lang bestuurd en werd door raciale vooroordelen en onderdrukking. Voor de Shell en de koloniale autoriteiten werd ras dus een gereedschap voor verdeling en pacificatie, waarbij de angst onder de elite heersers, voor de potentiële verontrustende impact van een bruisende industrie (denk aan vergrote sociale mobiliteit en verzwakking van de koloniale autoriteit), verzacht werd.³¹



Figuur 3. De woningbouw weerspiegelde de hiërarchieën die heersten op de werkvloer, waarbij de arbeidersbarrakken en bungalows een groot contrast vormden ten opzichte van elkaar. Bron: Nationaal Archief Curaçao.

Intimiteit

E tempu ei, si bo tabata traha via Shell, i bo sali na estado sin ta kasá, Shell ta manda bo bèk bo pais (Iselyn “Girley” Statius).³²

Terwijl de raffinaderij een nieuwe uitbreiding tegemoet ging aan het begin van De Tweede Wereldoorlog, werd de voorziening van het seksuele gezelschap van vrouwen voor de mannelijke arbeiders een onmisbaar ingrediënt in het besturen en pacificeren van deze werkkraft. Om mogelijke opstand en onrust te voorkomen, was het voor de Shell belangrijk

³¹ Schields, 2023

³² Schorea et al., 2021, p. 54

om flexibele en mobiele arbeidskrachten in te zetten – werkers die niet zo snel hun wortels zouden schieten in de Curaçaose samenleving (en die makkelijk teruggestuurd konden worden naar hun land van herkomst wanneer nodig). Om deze reden, en om economische overwegingen, werden de laagste-niveau arbeiders (in tegenstelling tot het hogere personeel) naar het eiland toe gehaald zonder hun familie, gezin of enige verbinding (deze waren goedkoper te huisvesten gezien hier geen gezinswoningen voor nodig waren). Om de potentiële scenario's van lange termijn lokale intimiteit te voorkomen, zoals de mogelijke mobilisering langs etnische lijnen of de geboorte van (al dan niet gemengde) kinderen die het recht bezaten om zich permanent te vestigen op het eiland (met alle voordelen van dien), werd ook het flexibele en mobiele seksuele gezelschap ingezet.³³

Sinds de groei van de raffinaderij in de jaren '20, waren tussen de 90 en 150 buitenlandse vrouwen naar het eiland toe gehaald door de lokale autoriteiten, waar ze tot maximaal een maand konden blijven, met het doel om seks te verkopen. Officieel stond de Nederlandse en Antilliaanse wetgeving dit niet toe, maar gezien het belang van prostitutie voor de regulering van de arbeiders die onmisbaar waren voor de olieopbrengsten, werd deze door de koloniale en bedrijfselite officieel overheerst in de jaren '40.³⁴

Deze merkwaardige, door de staat voorziene seksuele economie was dus geen toevallige bijkomstigheid van de olie-industrie, maar een cruciale voorwaarde die de stabiele groei van deze wereldeconomie mogelijk heeft gemaakt, met als onderliggende missie de inperking en controle van intimiteit en domesticatie van arbeidsmigranten op het eiland.³⁵

Zelfbouw, zelfredzaamheid en zelfdefinitie

In scherp contrast met de vorm waarin de koloniale en industriële machten de samenleving van het Curaçaose en migranten volk probeerde te gieten, ontstonden de zelfbouwwijken. Deze informele wijken kunnen beschouwd worden als een (al dan niet-intentionele) tegenstroming of subcultuur van het strakke raamwerk die de raffinaderij de oliearbeiders oplegde. Wat begon als het voorzien in eigen woonbehoefte in materiële zin, als gevolg van het falende overheidsbeleid op het gebied van huisvesting, uitte zich in een rijke zelfbouw traditie en-cultuur, waarin men niet alleen vormgaf aan hun huizen, maar ook aan hun leven, waarin hun woonaspiraties, zelfredzaamheid en zelfdefinitie tot uitdrukking kwamen.

Voor 3,50 Antilliaanse gulden per maand konden de arbeiders toentertijd een terrein rondom de stad en de raffinaderij huren waarop ze zelf een woning konden bouwen.³⁶ Waar in regel de bewoner sterk afhankelijk is van derden voor het verkrijgen van een goede en

³³Schiels, 2023

³⁴Schiels, 2023

³⁵Schiels, 2023

³⁶ Mylene, Balentin & Monsanto, 2019

betaalbare woning, is de bewoner in de zelfbouwtraditie volledig soeverein, waarbij een hoge inventiviteit en creatieve investering kenmerkend is.³⁷

Zelfbouwwijken zijn vaak van het oog onttrokken verscholen achter façades van de formele bebouwing, en bevinden zich in voor ontwikkeling minder aantrekkelijke gebieden; in het geval van Fleur de Marie op de moeilijk bebouwbare klipgrond, langs de helling van de heuvelrug en in de uitstoot van de raffinaderij. Ook wisselt de kwaliteit van de woningen in zelfbouwwijken sterk. Klokkers onderscheidt in haar onderzoek naar woningontwerpen van zelfbouwers vier typen zelfbouwwijken, waarbij krottenwijken (zoals Fleur de Marie, Wishi en Bivak) zich kenmerken door huizen met slechte klimatologische condities, slordige/afwezige stedenbouwkundige structuur en slechte infrastructuur waarbij water, elektriciteit en sanitair ontbreken. Vaak kenmerken deze huishoudens zich door een matrifocale cultuur, waarbij de moeder het hoofd van het gezin is en de vaderfiguur afwezig is.

Willemstad breidde zich met name door de bouwactiviteiten van deze zelfbouwers in de 20^e eeuw binnen enkele tientallen jaren enorm uit. Aan het begin van deze eeuw besloeg de stad alleen Punda, Otrobanda, Pietermaai en Scharloo, maar in de jaren '50 was het gehele Schottegat omringd door (informele) bebouwing. Door het hoge tempo waarin de woningbouw plaatsvond en door het ontbreken van een structuurplan en een goede grondpolitiek is de ruimtelijk structuur van Willemstad zeer rommelig. Enerzijds zijn er dichtbebouwde gebieden en anderzijds gebieden met lage dichtheden.³⁸

Door verschillende oorzaken, zoals het ontstaan van een middenklasse, de toenemende welvaart, de komst van buitenlanders in hoge functies en de verspreiding van nieuwe ideeën via televisie en tijdschriften, liet men vanaf ±1935 langzaam de traditionele bouwwijze meer en meer los en ging men bouwen volgens Europese en Amerikaanse voorbeelden.³⁹ De zelfbouwtraditie is echter tot de dag van vandaag op Curaçao een sterk ingewortelde traditie. Op het eiland is het vanouds de gewoonte was dat een man alvorens te trouwen een eigen huis bouwde, meestal geholpen door zijn vrienden. Na zijn huwelijk was het huis de bevestiging van zijn stijging in status en van zijn pasverworven onafhankelijkheid als hoofd van een eigen huishoudgroep.⁴⁰ Ook vormt de zelfbouwcultuur een van de grootste pillaren van de informele economie op Curaçao.⁴¹

³⁷ Klokkers, 1983; Gill, 2000

³⁸ Klokkers, 1983

³⁹ Klokkers, 1983

⁴⁰ Brenneker, 2018; Klokkers, 1983

⁴¹ Witteveen, 1996

Kinderen van een stille revolutie

Ondanks de missie van de raffinaderij tot inperking en controle van intimiteit en domesticatie van arbeidsmigranten op het eiland, beschikten de bewoners van de volkswijken over volledige soevereiniteit in niet alleen het bouwen van hun huis, maar ook in het vormgeven aan hun huishouden. Hieruit werden geboren de onwaarschijnlijke kinderen van migranten uit de olietijdperk. Dit zijn de nakomelingen en de overgebleven nalatenschap van het leven die de raffinaderijwerkers hebben gevisualiseerd, gedefinieerd en gecreëerd voor zichzelf, buiten de ijzeren vuist van de koloniale en bedrijfselite.

De oud-wijkbewoners vertellen vooral verhalen over hoe ze hun kinderjaren in Fleur de Marie hebben ervaren en doorgebracht, waarbij het eenvoudige leven op straat, ondanks beperkte middelen en de gebrekkige infrastructuur, geschetst werd als een speelruimte waarin ze zich in volledige vrijheid, zonder van buitenaf opgelegde restricties en idealen konden ontplooiën.

Na Fleur de Marie tur kaminda tabata di tera eksepto Ser'i Janthiel...Ei so ta di asfalt pasó einan auto mester subi i baha e muchanan. Ora mama manda nos bai kumpra pan, na tienda, nos mester a pasa djei. Lo bo n' kere, pero tin mucha ku ta kue pida table, hunta habon bou di dje anto slep baha bai abou kuné (Imeline "Lain" Supriana).⁴²



Figuur 4. Kinderen van Fleur de Marie. Bron: Delpher.

Fleur de Marie was geen gevaarlijke buurt, zoals men tegenwoordig [1997] wel zou denken. Als jongen ben ik nooit door mijn ouders gewaarschuwd om ver van Fleur de Marie af te blijven. Integendeel, boven op de heuvel op de rand van Fleur de Marie was er een open veld. Daar gingen wij in het juiste seizoen vliegeren, samen, tussen en met de jongens van Fleur de Marie. De enige waarschuwing die wij van vrienden kregen was om goed uit te kijken voor vliegers waar een *sèngène* (tweekruisvorming samengebonden scheermesjes) aan de staart was vastgemaakt. De eigenaar probeerde dan zijn vlieger jouw richting op te sturen om dan met de staart van zijn vlieger over jouw vliegertouw te strijken. Deze werd dan feilloos door de *sèngène* doorgesneden, waarop een handlanger snel achter jouw vallende vlieger rende en er

⁴² Schorea et al., 2021, pg. 42

mee in het labyrint van steegjes van Fleur de Marie verdween. Ook speelden wij *tròm* (trollen) met hen, waarbij iedere tolspeeler trachtte de *tròm* van een andere een *péku* (schilfer) uit te slaan. En het knikkerspel, *hunga peik* (ook *ninichi, malbu, w.o. lului's*) hoorde er natuurlijk ook bij (Charles Gomes Casseres).⁴³

Zoals in de meeste achterstandswijken op het eiland, was er op Fleur de Marie sprake van een sterke matrifocale cultuur, waarbij de moeder (en grootmoeder, al dan niet samen) het hoofd van het huishouden was en de vader vaak afwezig was.

Nos mama i welanan mester a traha duru, konopa, kinipi pa bini kla i hasi milager ku kuminda. Nos mes tabata shon, nos mes kria. Sin embargo nos tabata konforme i asta felis den humildat i simplesa, pasobra den mi infansia i hubentut na Skalo, mi amiganan i ami tabatin hende rònt di nos ku a siña nos pone kos i kaso den perspectiva hustu. Mi mama i mi wela a enfatisá balornan spiritual na prome luga; norma i balornan ku mester kondusí na un bon siudadano i mihó hende. Mi mama a asumi su rol di mama i tata alabes ku kurashi i ku eksito. El a pone ami, su uniko yu, na prome luga. I ku e disiplina i eksigensianan di e tempu ei el a eduká i guiami pa mi haña un luga independiente i konfortabel den komunidad (Lucille Berry-Haseth).⁴⁴

De gedeelde verantwoordelijkheid, sociale steun en controle van de mede-buurtbewoners droegen ook significant bij aan de opvoeding van de kinderen uit Fleur de Marie. Hier vormde vertrouwen een essentieel component in de samenleving in de buurt.

Ántes, si kualke hende di Fleur de Marie topa bo riba kaya, nan ta para bo i puntra unda bo ta bai. Si bo mama sa ta unda bo ta bai, bo mester por a konta e hende. Si bo no ta'a por, nan ta manda bo kas bèk, òf pasabo un klap manda bo kas bèk (Francisca "Kika" Florán-Gomez).⁴⁵

⁴³ Gomes-Casseres, 1997, refererend naar de jaren 1930

⁴⁴ Berry-Haseth, 1999, p. 72

⁴⁵ Schorea et al., 2021, blz. 18

Subaltern Industrieel Erfgoed

Op Curaçao bouwde men aanvankelijk huizen met een traditioneel model, gebaseerd op de bouwwijze en architectuur van de slavenhuizen; *kas di yerba*. Het materiaalgebruik veranderde bij de bouw van de *kas krioyo* echter. Door het wegvallen van de agrarische sector waren veel traditionele bouwmaterialen niet meer in voorraad en werden de woningen opgetrokken uit “afval” materiaal. Oorspronkelijk werd voor de bekleding van de wanden en voor de dakbedekking gebruik gemaakt van het hout van oude kisten en van geplette petroleum blikken - materiaal dat op het eiland meer dan makkelijk verkrijgbaar was. Het blik werd keurig opgeknijpt en heel zorgvuldig en netjes op het hout bevestigd. In Fleur de Marie zijn de platen zelfs aan elkaar gesoldeerd. Er ontstond een nieuw beroep: *blekero** (blikslager). Nadat de platen aangebracht waren, werden deze geverfd, zodat het huis een nog mooier aanzicht kreeg. Diezelfde blikken werden niet alleen als huisbedekking gebruikt, maar ok om mee te koken (*ham di pasku*, kerstham, bijvoorbeeld). In buurten zonder waterleiding werd er water in vervoerd, maar ook de fecaliën en ander nat huisafval werden erin verzameld en vervolgens vervoerd naar de zee (La Cruz & Helweg, 2014). Voor de dakbedekking en omheining werden ook zinken golfplaten gebruikt. Gastarbeiders afkomstig van de bovenwindse eilanden gaven hun woningen vaak ook trekjes mee uit de eilanden van herkomst, zoals het *gingerbread*-motief van gesneden houtwerk (Gill, 2000; La Cruz & Helweg, 2014). Niet alleen op Curaçao zijn de zelfbouwwijken op deze manier tot uitdrukking gekomen, deze houten al dan niet met blik bedekte informele woningen (rondom de olieraffinaderij) vindt men ook op Aruba, Saba, St. Eustatius (La Cruz & Helweg, 2014), Suriname, Jamaica, Dominicaanse Republiek en ook buiten de Caribische regio, zoals in Indonesië en Australië (Casimiri, 2015).



*De *blekero* is ook een kunstenaar die van deze blikken kunstwerken maakte, een op Curaçao hoogwaardige kunstvorm en deel van het materiële en immateriële industrieel erfgoed. Bekende *blekeros* waren Maximiliano Nepomuceno, Juan “Boy” de Palm en Hipólito Ocalia.

Een opgeslokte wijk

A konta Ruth ku nan ta bai traha un brùg fiho pa konektá Punda ku Otrobanda. Kika a sinti kontentu, pero n'e mes momentu el a bira fèrdrit, pasó hopi hende, hopi bisiña, lo mester a bai for di bario, bai biba otro kaminda pa por traha kaminda p'e brug (Francisca "Kika" Florán-Gomez).⁴⁶

Bij de aanleg van de oprit naar de Julianabrug werd in de jaren '60 meer dan de helft van de woningen op Fleur de Marie gesloopt. Van de oorspronkelijke bebouwing was na de aanleg grofweg een kwart overgebleven. Vóór de werkzaamheden begonnen, woonden er naar schatting tussen de 2000 tot 3000 mensen in de wijk.⁴⁷ Er woonden voor deze ingreep veel grote gezinnen. Mensen die moesten vertrekken, omdat hun huis werd afgebroken, waren gedwongen om te verhuizen naar o.a. Sint Jago of werden onderbracht in volkswoningen in onder andere Brievengat en met name Koraal Specht. Na deze ingreep is wat er is overgebleven van Fleur de Marie voor een groot deel in verval geraakt. Steeds meer mensen trokken weg, waardoor ook de sterke sociale cohesie die er heerste aanzienlijk verzwakte. Veel huizen vervielen en illegale buitenlanders en tenslotte ook *chollers* (daklozen/zwerfers) namen er hun intrek.

De huidige situatie in Fleur de Marie is niet te vergelijken met die van vroeger. De tijden waarin gokken de enige illegale activiteit was, zijn voorbij. Prostitutie was er altijd, maar misschien ietwat meer romantisch dan commercieel.⁴⁸ Ondanks alle negatieve ontwikkelingen, wonen er nog mensen die hier geboren en getogen zijn. Samen met vele andere hebben zij dierbare herinneringen aan het Fleur de Marie van vroeger, waar het leven eenvoudig, gemoedelijk en veilig was. Volgens een in 1993 uitgevoerd onderzoek, omvatte Fleur de Marie toentertijd nog 142 woningen bewoond door zo'n 300 bewoners. De bevolking was toen nog sterk wijk gebonden, vergrijsd en de inkomstenpositie was slechter dan die van de doorsnee Curaçaoënaar.⁴⁹

⁴⁶ Schorea et al., 2021, pg. 18)

⁴⁷ Maduro Molhuijssen, 2012; Gill, 2000

⁴⁸ Gomes Casseres, 1997

⁴⁹ Gill, 2000

De huidige context

In een notendop

Eigendomsstructuur

Tot 2001 maakte de grond van de Fleur de Marie nog steeds deel uit van de onverdeelde boedel van Pieter Lourens de Haseth, daarna werden de Stichting Monumentenzorg Curaçao en de N.V. Stadsherstel Willemstad grondeigenaar, met het doel de wijk een opknappbeurt te geven. Monumentenzorg Curaçao had een kleine twintig jaar geleden al het startsein gegeven voor de revitalisering van het Scharloo Abou met de restauratie van het voormalige hotel Venezuela, nu het Maritiem Museum (een van de oudste gebouwen op Scharloo ± 1750), Villa Maria (voormalig Hotel Caracas) en Petit Trianon (kantoor Monumentenzorg).⁵⁰

Stichting Monumentenzorg en Stadherstel N.V. vormen samen De Openbare Vennootschap Samenwerkingsverband Ontwikkeling Fleur de Marie (of OVOFdM), welke is opgericht op 7 september 2012, met de volgende statutaire doelstellingen:

- a. Het renoveren van de wijk Fleur de Marie door het verkrijgen van registergoederen in de wijk, nieuwbouw in de wijk aan te brengen en monumenten in de wijk te herstellen;
- b. Het verrichten van al hetgeen met het vorenstaande in de ruimste zin des woords verband houdt.

Momenteel is de rol van de OVOFdM die van huurgrond eigenaar; bewoners van Fleur de Marie betalen grondhuur aan de OVOFdM voor het gebruik van het terrein voor eigen bewoning. Ook is de OVOFdM verhuurder voor wat betreft nieuwbouwwoningen en geregistreerde monumenten die en het directe bezit van de vennootschap zijn. De (grond)huuropbrengsten zijn minimaal, waarvan deze tot zover mogelijk gebruikt worden voor onderhoud aan de infrastructuur van de wijk.⁵¹

Integrale wijkaanpak 2010-2012

Sinds 2000 staat Fleur de Marie op de lijst van wijken die de lokale overheid nieuw leven in wil blazen.⁵² Naar aanleiding van het rapport *Probreza, Ban Atak'é* uit 1999 van *Reda Sosial*, werden 12 armoede zones in kaart gebracht, waar *De Kop van Scharloo* (lees Skalo Abou) en dus ook Fleur de Marie onder vielen. In 2008 werd de Integrale wijkaanpak voor Fleur de Marie eindelijk doorgezet. Deze aanpak bestond zowel uit een fysieke infrastructurale aanpak, als een sociale aanpak, die respectievelijk werden gesubsidieerd door

⁵⁰ Langenfeld, 2014

⁵¹ J. Buddingh, persoonlijke communicatie, 31 oktober 2023

⁵² Koopman, 2018

USONA (de uitvoeringsorganisatie van Stichting Ontwikkeling Nederlandse Antillen) en stichting AMFO (Antilliaanse Mede Financierings Organisatie) van 2010-2012. Voor het socio-infrastructurele plan kreeg de stichting Unidat di Barrio de opdracht om de sociale situatie in kaart te brengen en te verbeteren. Als onderdeel hiervan is in 2010 een extensief onderzoek uitgevoerd naar de *Leefsituatie en toekomstvisie bewoners van Scharloo Abou en Fleur de Marie*.⁵³ Voor de meest recente sociaal demografische data over de wijk, kan het beste verwezen worden naar dit eindrapport (het Centraal Bureau voor Statistiek is dit jaar begonnen met de Census van 2023, waarvan de data nog op zich laat wachten).

De integrale wijkaanpak is, naast de aanleg van de Julianabrug in de jaren 60, de grootste formele transformatie die Fleur de Marie heeft ondergaan. Het plan is verwezenlijkt en succesvol afgerond in 2012, waarbij er mede op basis van de aangegeven behoeftes van de wijkbewoners veranderingen zijn aangebracht in de wijk, zowel op het gebied van restauratie en infrastructuur (verharde wegen, oude golfplaten schuttingen vervangen door meer open erfafscheidingen,⁵⁴ riolering, elektriciteit, ondergrondse vuilniscontainers, sportveld) als op het gebied van sociale-participatie.⁵⁵ Er werd een buurthuis (onder *Unidat di Barrio - Fleur de Marie*) opgericht, dat structureel voor de verschillende doelgroepen in de wijk (kinderen, jongeren, mannen, vrouwen en ouderen) aansluitende activiteiten organiseerde, zoals schoonmaakacties, sportactiviteiten, cursussen, computerlessen en thema-lezingen en trainingen. Ook werd er actief gecommuniceerd over de wijkaanpak naar buiten toe, waardoor oud bewoners weer terugtrokken naar de wijk (voor bezoek). Het belangrijkste onderdeel van de aanpak op het sociale vlak was het introduceren van de buurtkeuken, waarbij buurtbewoners en bezoekers tegen betaalbare prijzen eten konden kopen. Dit concept sloeg in de eerste paar jaar ook goed aan.⁵⁶

In grote lijnen was het succes van de integrale aanpak zeer groot; bewoners participeerden in de programma's, ontwikkelden een actievere rol, leerden elkaar beter kennen en kwamen van negatieve oude patronen af. De grootste tegenslagen voor deze aanpak was de beëindiging van de hierboven genoemde subsidies na een verloop van 2 jaar, waardoor er daarna weinig structurele activiteiten vanuit het buurthuis georganiseerd werden (de wijkbewoners bleken deze initiatieven niet op zichzelf te kunnen dragen, waardoor er geen gevolg hieraan gegeven werd). Een andere tegenslag was de COVID-pandemie, met het gevolg dat veel sociale activiteiten stil bleven staan en velen hun baan kwijtraakten, waardoor veel wijkbewoners weer in negatieve oude patronen zijn komen te vallen (denk aan drugsverkoop en-gebruik, prostitutie en illegaal verhuur van kamers). De sluiting van het bordeel *Campo Alegre* rond deze periode, zorgde voor een grote toestroom van werkzoekende prostitués naar de wijk, alsook de dreigende politieke situatie in Venezuela

⁵³ Alberto & Boer, 2010

⁵⁴ Maduro-Molhuijssen, 2012

⁵⁵ M. Dennert, persoonlijke communicatie, 31 augustus 2023

⁵⁶ J.Juliet-Pablo, persoonlijke communicatie, 4 december 2023

die een grote instroom van crisismigranten naar het eiland toe veroorzaakte. Deze vestigden zich vooral in zones waar er illegaal verblijf mogelijk was, zoals in Fleur de Marie.⁵⁷

Situatieschets 2023

Naar aanleiding van de oriëntatie in de vorm van gesprekken met sleutelinformanten (lees M. Dennert, G. Zandwijken, J. Juliet-Pabo, J. Buddingh en G. Hollander) is de huidige situatie vastgelegd aan de hand van de volgende punten:

- **Sterk toegenomen prostitutie en drugsverkoop in het straatbeeld;** vormen een dreiging/hindernis voor zowel de bewoners, kinderen en buitenwereld. De buitenstaander komt er niet graag. Kinderen en jongeren worden dagelijks direct aan deze activiteiten blootgesteld. Klanten gaan deuren af denkende dat de hele buurt een prostitutiebuurt is.
- **De nieuwe toestroom van (crisis)migranten;** mengen niet met eerder gevestigde bewoners.
- **Slecht/geen gebruik ondergrondse afvalcontainers;** de situatie is “rampzalig”, waarbij de ondergrondse containers volgepropt zijn en geen goede/hygiënische afsluiting mogelijk is. Bewoners vertonen voorkeur voor en zijn overgegaan op het gebruik van klike’s, waarbij de afvalverzamelplek zich naast monumenten op de Bargestraat bevindt.
- **Riolering regelmatig verstopt;** men gooit van alles door de gootsteen/wc (“je wil het niet weten”), waardoor deze regelmatig verstopt raakt.
- **Parkeerplaatsen;** worden niet optimaal gebruikt (zoals bedoeld). Men rijdt paaltjes omver en er wordt geparkeerd op de rode klinkers in plaats van de hiervoor bestemde donkergrijze klinkers, met als gevolg olie vlekken (door slecht-onderhouden auto’s) op de rode klinkers.
- **Het sportveld;** wordt slechts 1x per week gebruikt (woensdagavond o.l.v. de Schepel Foundation). Punt vanuit Unidat di Bario: de lampen worden vanuit buurthuis bediend en kosten geld, dus alleen op woensdagavond staan ze aan. Deze situatie stimuleert geen spontaan gebruik.
- **Buurthuis is minder actief;** door stopzetting subsidies en geen structurele navolging zijn de activiteiten van het buurthuis drastisch verminderd. Er is slechts met een aantal buurtbewoners contact en er worden minimale (basis)activiteiten georganiseerd of sporadische lessen van externe partijen (bijvoorbeeld naailes of bijles) gegeven. Er heerst ook een verhoogde mate van wantrouwen onder bewoners. er wordt snel gedacht dat er geklikt wordt en men opstapt naar het buurthuis. De

⁵⁷J. Juliet-Pablo, persoonlijke communicatie, 4 december 2023

gemeenschap heeft niet het idee dat ze er terecht kunnen “met problemen” of vragen. Overigens zijn er geen vaste faciliteiten (bv. computerlokalen).

- **Het buurttuin project “Food Forest” is niet aangeslagen;** Het initiatief liep vanuit externe partij: Benjamin Visser. Trekkers voor dit project in de wijk waren niet van tevoren bepaald (ad hoc begin) maar men pakt het niet uit zichzelf op. Er groeit vooral onkruid en het wordt gebruikt als afval plek.
- **Overige problematiek;** loslopende honden, bouwwerkzaamheden uit eigen initiatief (bijvoorbeeld muurverhoging i.v.m. gewenste privacy), burenruzies blijven vaak onopgelost (worden niet uitgepraat; Monumentenzorg is niet de aangewezen instantie om deze op te lossen, terwijl bewoners dit wel zo ervaren, door geen beter alternatief). Er worden vaak door buurtbewoners zelf oplossingen bedacht op een manier die Monumentenzorg niet geslaagd/geschikt vindt, bijvoorbeeld omheining bouwen om eigen riool, om te voorkomen dat andere buurtbewoners hun afval/troep hierin gooien.

Door het wegvallen van de actieve rol van het buurthuis in de wijk, is momenteel Stichting Monumentenzorg (ook mede door de plaatselijke ligging van het kantoor achter de wijk) de instelling waar de bewoners aan komen kloppen met problemen.

De wijk is op te delen in 3 sociaalgeografische zones. Er wordt onder de bewoners een verdeling ervaring tussen deze 3 groepen, met name onder zone 1 enerzijds en zone 2 en 3 anderzijds.

1. De Bargestraat & achter de Bargestraat; hier wonen voornamelijk de nieuwste toestroom van migranten (tijdens de crisis en de pandemie) en worden illegaal kamers verhuurd.
2. Midden van Fleur de Marie; hier woont een gemengde groep van lokalen en migranten (die zich ná de Shell-periode hebben gevestigd) en hun kinderen, met name Dominicanen.
3. Op de heuvel; hier wonen voornamelijk de oorspronkelijke bewoners uit de Shell-periode.

GENTRIFICATIE

Dit onderdeel zal terugkomen op de probleemstelling van dit onderzoek; *hoe kan (volledige) gentrificatie voorkomen worden en een (te) sterke polarisatie tussen de oude en nieuwe bewoner zoveel mogelijk gemitigeerd worden?*

Gezien de kleine omvang, het informele karakter en de ontstaansgeschiedenis van Fleur de Marie, is het raadzaam om geen zware gentrificatie theorieën aan deze casus op te leggen, maar om vooral te kijken naar de variabelen die er plaatselijk al een rol spelen. Ook vanuit de postkoloniale stroming wordt het belang van een lokale benadering benadrukt, gezien gentrificatie theorieën hun oorsprong kennen in Westerse steden (*Global North*) en deze niet naadloos toegepast kunnen worden op niet-Westerse steden (*Global South*).

Gentrificatie kan in dit geval het beste bekeken worden vanuit het al-bestaande narratief, waarbij lokale benaderingen en perspectieven over informele wijken en stedelijke sociale polarisatie als beginpunt genomen moeten worden.⁵⁸ Wat vaak voorkomt in postkoloniale steden, is *class power* in het (her)vormen van steden, waarbij wijkopruiming vaak het gangbare beleid is voor wat betreft het aanpakken van informeel tot stand gekomen woningen.⁵⁹

Lokale benaderingen en perspectieven

Als er gekeken wordt naar de herhaaldelijke pogingen tot wijkopruiming waaraan Fleur de Marie over tientallen jaren (gedeeltelijk) is ontsnapt, is er een duidelijke lijn zichtbaar in hoe er omgegaan werd met (de waardering van) informele wijken in Willemstad vanuit de (toen nog koloniale) overheid (zie bijlage 1 voor overzicht).

Het oudste plan voor sanering van Fleur de Marie dateert van 1939. De discussie over de aanpak zou echter nog meer dan 10 jaar na Groote's [Directeur Openbare Werken ir. J.F. Groote] initiatief standhouden. Groote keek naar het probleem van krotopruiming in termen van sanering en de oprichting van vervangende nieuwbouw. [...] *Moeten wij de krotopruiming aanvatten, vormt Fleur de Marie het aangewezen begin en wat voor huizen moeten wij daarvoor bouwen?*⁶⁰ Tijdens de uitwerking van het ontwerp van de toegangsweg naar de toekomstige hoge brug tussen Punda en Otrobanda over de berg Scharloo, stuitte men op de wijk Fleur de Marie. [...] Groote schrijft in 1949 aan de Commissie of deze gelegenheid moet worden aangegrepen om een begin te maken met de opruiming van krotwoningen

⁵⁸ Lopez-Morales, 2015; Lombard, 2014; Lees, 2012

⁵⁹ López-Morales, 2015

⁶⁰ Gill, 2000, p. 52-53

door de wijk Fleur de Marie geheel of gedeeltelijk te laten verdwijnen. Een alternatief voor de krotwoningen kan hij echter niet bieden.⁶¹

In januari 1961 werd een adviescommissie ingesteld die binnen 3 maanden met een plan moest komen voor een systematische krotopruijing in het hele eilandgebied. [...] Intussen waren jaren achtereen de belangrijke ingrediënten uit de lokale bouw en wooncultuur, onder meer de traditie om zelf te bouwen en de sociale status verbonden aan het eigen woonbezit, stelselmatig genegeerd. Dit heeft de opvatting dat krotopruijing de meest geëigende oplossing was voor de erbarmelijke woonomstandigheden in zelfbouwwijken op Curaçao, hardnekkig in stand weten te houden.⁶²

Saneringsplannen [voor de meeste voor-niet-bewoning-geschikte optrekjes] zijn niet in officiële uitbreidingsplannen opgenomen. Van één wijk stond echter vast dat deze geheel moest worden vernieuwd: Fleur de Marie moest plaatsmaken voor nieuwe woningbouw, een ontwerp hiervoor lag gereed.⁶³

De erkenning en herwaardering van zelfbouw als een nuttige en productieve inzet bij de woningvoorziening van krotbewoners werd voor het eerst mondiaal bevestigd toen in 1976 *Habitat*, de eerste wereldconferentie van de Verenigde Naties voor Menselijke Nederzettingen in Vancouver werd gehouden. Het vraagstuk van het wonen in derdewereldlanden werd op het wereldpodium getild en kritisch tegen het licht gehouden. Het succes van programma's voor woningbouw gebaseerd op bewonersparticipatie, zoals *sites and services*, *aided self-help*, *core housing*- d.i. het beschikbaar stellen van grond en nutsvoorzieningen, begeleide zelfbouw en de bouw van kernwoningen- in de arme delen van de wereld werd aangetoond. De ontwikkeling van programma's voor technische assistentie en financiële steun bij zelfbouwactiviteiten door *de Fundashon Kas Popular*, de woningstichting van het eiland, hebben uiteindelijk de omslag van krotopruijing naar krottenwijkverbetering op Curaçao teweeggebracht. Het Nederlands beleid voor financiering van de woningbouw kwam los en in 1978 konden voor het eerst wijkverbeteringsprojecten voor financiering uit de Meerjarenplanfondsen in aanmerking komen. Fleur de Marie, in de woorden van Groote mogelijk *het aangewezen begin voor krotopruijing*, heeft de opvattingen die haar lot bijna hebben bezegeld, nu bijna een halve eeuw overleefd.⁶⁴

⁶¹ Gill, 2000, p. 52

⁶² Gill, 2000, p. 53

⁶³ Gill, 2000, p. 64

⁶⁴ Gill, 2010 p. 53

Sinds de jaren 40 was Fleur de Marie structureel de eerste kandidaat en testcase van de overheid om opgeruimd te worden. Pas sinds de internationale erkenning en herwaardering voor zelfbouw d.m.v. de Habitat wereldconferentie in 1976, begon men stil te staan bij het feit dat deze arbeiderswijk ook een waardevolle plek verdiende binnen het grotere plaatje van Willemstad.

Alhoewel hier niet alle componenten van gentrificatie geïllustreerd worden, wordt wel weergegeven hoe er om werd gegaan met één van de meest problematische componenten van gentrificatie; verdringing, oftewel *displacement* van de oorspronkelijke bewoners. Hier werd zonder enkele vorm van beleid of compensatie zorggedragen voor het verzachten van de effecten die verdringing op een gemeenschap kan hebben. Vanuit de Curaçaose overheid is er geen gentrificatiebeleid. Het Eilanddelijk Ontwikkelings Plan Curaçao [E.O.P.] 1995, komt met het ruimtelijk beleid het meest in de buurt. Hierbij wordt vanuit de ruimtelijke visie op het eilandgebied uitgegaan van een concentratiestrategie van wonen, werken en voorzieningen, om in eerste instantie suburbanisatie en versnippering op Curacao te voorkomen. In het E.O.P. wordt o.a. voorgesteld om de geconstateerde achterstanden voor wat betreft de woon- en bouwtechnische kwaliteit van zowel woningen in de oudere woonwijken als monumenten in de binnenstad van Willemstad weg te werken. In het Stedelijk Ontwikkelings Plan 2001-2005 [S.O.P.] wordt de doelstelling van het E.O.P. voor de binnenstad als volgt uitgewerkt: *De binnenstad moet volgens het beleid een vitale, multifunctionele binnenstad worden met een eigen historisch karakter, een sterke economische structuur en een aangenaam verblijfsklimaat voor bewoners en bezoekers.*⁶⁵ Echter, ligt de verantwoordelijkheid/het initiatief voor het specifiek mitigeren van gentrificatie bij andere betrokken stakeholders, zoals Niet Gouvernemente Organisations (NGO's), ontwikkelaars of de bewoners(organisaties) zelf.

Een additioneel punt dat uit de hierboven genoemde tijdlijn naar voren komt, is een (te) grote *class power* in het van boven (top-down) waarden, definiëren en behouden van de waarden (of het ontbreken van deze) van informele wijken zoals Fleur de Marie. Erfgoedbeheer en-management organisaties op Curaçao op stedelijk vlak houden zich hoofdzakelijk bezig met de gebouwde omgeving en bekleden doorgaans een elitaire positie op het eiland. In een onderzoek naar gentrificatie in Willemstad, beweert Thomasia (2019) dat hierin het risico schuilt voor een ongevoeligheid voor wat betreft verdringing van de oorspronkelijke bewoners.

The Heritage Foundation [lees OVOFdm]. They bought those houses. But the people did not return, the people left. They bought their houses. I do not know if they said that they could come back, but nobody did. Even if they wanted to come back. Originally, they might have paid 50 Guilders rent. Now they have to pay 750 Guilders.

⁶⁵ Alberto & Boer, 2010

You see? A woman or man with a social benefit or pension. A social benefit of 150 Guilders. How could they live like that?' (Scharloo bewoner, interview).⁶⁶

Naar aanleiding hiervan zijn de bewoners van de wijk over het algemeen zeer ontevreden met de manier waarop er met ze werd omgegaan. Er wordt verondersteld dat de OVOFDM, vooral de nadruk legt op het aantrekken van de hogere inkomensklasse en zich niet bekommert om de lagere inkomensklasse (en dus de huidige wijkbewoners).

Naast de directe verdringing van de bewoners van de wijk, wordt er ook indirecte verdringing ervaren, waarbij de bewoners zich minder thuis voelen in hun omgeving - nieuwe gebieden/initiatieven worden al vermeden.

You already notice it. This is a small example of what it is going to become. People here already do not wish to go in the direction of Bitterstraat, where there is now a bagel restaurant. People from the neighbourhood do not want to go there. You see that they travel via the other side. [...] It is not intended for our people, it is not intended for this target audience (Unidat di Bario, interview).⁶⁷

Het is niet zo dat de wijkbewoners tegen ontwikkeling zijn. De meerderheid ziet ontwikkeling wel als iets positiefs en zien het belang in van vernieuwing en verbetering.⁶⁸ Echter, geven ze aan zich buitengesloten te voelen in dit proces, in plaats van dat ze beschouwd en behandeld worden als het hart van de wijk.

When for example Dutch people come here with the idea that you are poor and we have the money, we come up with the plans and you guys come after. People are really sensitive for those kind of things (Unidat di Bario, interview).⁶⁹

Het onvermogen van de bewoners om invloed te hebben op de ontwikkelingen van hun wijk, vergroot hun verdringing. De conclusie die hier wordt getrokken is dat sociale segregatie al plaatsvindt voordat er iets gebeurt.

Wat ook vaak voorkomt bij soortgelijke wijken, is dat deze met de tijd hip worden (denk aan het *favela chic* of *favela culture* fenomeen) en dat hiermee de waarden die in het verleden weggewist zijn, teruggebracht worden ten behoeve van het aantrekken van de nieuwe bewoners/gebruikers van de wijk en niet van de oorspronkelijke bewoners zelf.⁷⁰ Dit blijkt ook uit het initiatief van de overheid om Scharloo in een creatief district om te toveren en hiermee het imago van *De New Orleans van het Caribisch gebied* te geven.

We have renamed Scharloo *Scharloo Creative City*. [...] The idea was to decorate the buildings with murals to allow it to become really creative. Or at least to give it the image of the most creative street of Curacao or something like that. However, it did

⁶⁶ Thomasia, 2019, p. 77

⁶⁷ Thomasia, 2019, p. 80

⁶⁸ Alberto & Boer, 2010; Thomasia, 2019

⁶⁹ Thomasia, 2019, p. 81).

⁷⁰ López-Morales, 2015

not really unfold and therefore we came up with incentives to incentivise people to enter the area (Ministerie van Economische Ontwikkeling, interview).⁷¹

Om te voorkomen dat significante waarden en behoeften die van de (oud en huidige) bewoners niet structureel genegeerd worden is het uitermate belangrijk om tussen de bewoners en de ontwikkelaar(s)/eigenaar(s) een instelling te plaatsen die dicht bij de bewoners staat en in het belang van de bewoners optreedt en kan bemiddelen. Ook is deze van essentieel belang voor de bemiddeling tussen oude en nieuwe bewoners/gebruikers van de wijk. Het structureel inzetten van een tussenpersoon/-instelling, zoals tijdens de integrale wijkaanpak in 2010-2012 mogelijk is gemaakt in samenwerking met *Unidat di Bario - Fleur de Marie*, is een essentieel element om de ontwikkeling van de wijk te begeleiden.

Hiernaast zijn er een aantal vaste elementen die een rol kunnen spelen in het tegengaan/verzachten van mogelijke gentrificatie die belangrijk zijn om te noemen. Het is raadzaam om deze in combinatie met elkaar in te zetten en om hierin een collaboratieve aanpak aan te houden.⁷²

Sociale polarisatie

Bij de vraag hoe zowel de oude en nieuwe bewoners zich thuis kunnen voelen, is het waardevol om te kijken naar de *rent gap* theorie, waarbij er getheoretiseerd wordt dat bij een te grote kloof tussen de oorspronkelijke waarde en de potentiële waarde van het gebied, de oorspronkelijke bewoners zullen vertrekken, omdat ze de nieuwe (huur)kosten niet kunnen dragen. Hiernaast kan een te grote kloof tussen de inkomensklassen van de oude en nieuwe bewoners juist zorgen voor een (te) grote polarisatie van de twee groepen. Dit fenomeen treedt ook op wanneer er bijvoorbeeld in een arbeidersbuurt bewoners uit de middenstand worden geïntroduceerd om de economische positie van de wijk te verbeteren. In dit geval zie je dat de te grote kloof tussen de bewoners leiden tot summier oppervlakkige interacties tussen de bewoners, waarbij een grote kans op vijandigheid onderling ontstaat.⁷³ Het is volgens Lees (2008, zoals besproken in Thomasia, 2019) zinniger om (ook) te investeren in het verbeteren van de economische positie van de huidige gemeenschappen dan uitsluitend in het creëren van een sociale mix. Om dezelfde reden is vaak het simpelweg combineren van sociale woningen en lagere/hogere middenklasse woningen (een vorm van weerstand tegen gentrificatie) niet voldoende om sociale polarisatie en gentrificatie te voorkomen.

⁷¹ Thomasia 2019, p. 79

⁷² Lees, 2012

⁷³ Uitermark et al., 2007, zoals besproken in Thomasia, 2019

Sociaal kapitaal

Een gebruikelijk middel om sociaal kapitaal objectief in kaart te brengen is de Social Capital Scale,⁷⁴ waarmee eigenschappen van sociale organisatie, zoals vertrouwen, normen, veiligheid, betrokkenheid en verbondenheid gemeten kunnen worden. Jaffe (2006) heeft tijdens haar onderzoek naar de achterstandswijken Seru Fortuna en Seru Papaya op Curaçao deze schaal gebruikt, waaruit bleek dat er een hoge mate van wantrouwen heerst (item “*you can’t be too careful in dealing with people*”) en veel waarde wordt gehecht aan privacy (item “*what my neighbors do is none of my business*”). Ook gaven de bewoners van Seru Papaya aan dat ze niet dezelfde waarden delen met de mensen uit hun buurt, wat het sociale kapitaal verlaagd. De Social Capital Scale kan gebruikt worden om de indicatoren voor sociaal kapitaal in kaart te brengen om vervolgens te overwegen welke het beste aangepakt kunnen worden om cohesie te creëren binnen een wijk (zie bijlage 2 voor vragen uit deze schaal).

Symbolisch kapitaal

Symbolisch kapitaal kan ook ingezet worden om sociaal kapitaal te versterken. Hier moet men denken aan de symbolische waarde van de sociale en culturele historie die onderdeel vormen van de wijk. “*De wijk moet haar eigen verhaal kunnen vertellen*”.⁷⁵ Mensen creëren hun sociale en fysieke wereld aan de hand van processen die beladen zijn met symboliek, herinneringen en betekenis.⁷⁶ De verenigende werking van symbolische waarde kan onder wijkbewoners een positieve *sense of place* creëren en het gedrag beïnvloeden, doordat er op deze manier een collectief bewustzijn voor de omgeving geschepd wordt en verbinding ontstaat in de collectieve beleving hiervan. Hier kan men denken aan symbolische invulling, vormgeving of benaming van publieke ruimtes of van de architectuur, maar ook door het toevoegen erfgoed instellingen, zoals musea, bibliotheken en dergelijke kenniscentra.⁷⁷

⁷⁴ Lochner, 1999, zoals besproken in Jaffe, 2006

⁷⁵ J. Juliet-Pablo, persoonlijke communicatie, 4 december 2023

⁷⁶ Lombard, 2014

⁷⁷ Taylor, 2023; Rodéhn, 2023; Murzyn-Kupisz & Dziasek, 2013

District 6 Museum South Africa

De vaste exhibitie *Streets* bestaat uit een grote vloer beschilderd met een plattegrond met door oud-bewoners met de hand geschreven familienamen van het vroegere District 6 – een informele wijk waar veel Zuid-Afrikanen woonden tijdens de Apartheid, voordat ze geforceerd werden om zich te verplaatsen. Boven de plattegrond hangen banners met symbolen die de verschillende religies, het Christendom, het Jodendom, de Islam en het Hindoeïsme uitbeelden; een erkenning van de religieuze harmonie en tolerantie die er heersde in de wijk. 75 originele straatborden bekleden de pilaren als materiële gedenkenis aan wat voor velen als “thuis” beschouwd wordt. Dit museum is het initiatief van de (post-Apartheid) staat om het verleden opnieuw te vertellen, waarin waarden die ooit weggewist waren, terug worden gebracht ten behoeve van de bewustwording en viering van de onderdrukte kant van de Zuid-Afrikaanse geschiedenis en van het herenigen van het Zuid-Afrikaanse volk (Harrison, 2013).



Voorzieningen

In het onderzoek van Klokkers⁷⁸ naar woonwensen van zelfbouwers op Curaçao is getracht vast te leggen wat men beschouwt als het minimale voorzieningenniveau. Hierin is er geen duidelijke aanwijzing naar voren gekomen welke maatstaven men aanlegt ten aanzien van het aantal inwoners per voorziening, de loopafstanden, en de plaatsing van de voorzieningen in de wijk en ten opzichte van elkaar. Ook bleek er geen aandacht te zijn besteed aan informele activiteiten, zoals snacks, *bentanas* en bijvoorbeeld *tire services*, terwijl deze wel veelvuldig door de bewoners worden ondernomen. Het belang van deze informele activiteiten worden in dit onderzoek echter wel benadrukt, waarbij men bijvoorbeeld door de aanleg van pleintjes en trapveldjes, die later van bestemming kunnen wisselen, meer op de te verwachten opkomst van informele activiteiten kunnen inspelen. Ook hier wordt de nadruk gelegd op de participatie van de bewoners en het onderzoeken van wat zij zelf als minimaal beschouwen.

Hoogbouw en uitbreiding

Een opduikend onderwerp in het kader van gentrificatie (in informeel opgezette wijken) is de introductie van verticale uitbreiding en m.a.w. hoogbouw.

High-rise residential redevelopment is the dominant form of gentrification as a number of analyses have substantiated (Contreras 2011; Inzulza- Contardo 2012), probably as the most rapid device for amplifying capital invested in the built environment.⁷⁹

Ook hier is het betrekken van de bewoners als gebruikers en *agents of change* cruciaal - om te begrijpen wat de (on)mogelijkheden zijn voor het introduceren van verticaal wonen.⁸⁰ In 1949 werd de mogelijkheid voor meer-etagewoningen op Fleur de Marie onderzocht, waarbij de huiver ontstond over het idee van gemeenschappelijk gebruik van trappenhuisen. Op Curaçao kende men in die tijd alleen etagewoningen op Negropont en in Oud-Julianadorp, die toen nog alleen door Europeanen werden bewoond.⁸¹ Ook het onderzoek van Klokkers een aantal jaar later, toont aan dat men op Curaçao het liefst op afstand van elkaar woont, op omheinde erven in vrijstaande huizen en zonder directe burens. *People like to live cu distancia (at a distance) and liber di hende (undisturbed by other people)*.⁸² Zelfs in dichtbevolkte stedelijke gebieden, zoals Otrobanda, trachtte men deze waarden in praktijk te brengen: men

⁷⁸ Klokkers, 1983, p. 108-109

⁷⁹ López-Morales, 2015

⁸⁰ Padawangi, 2013

⁸¹ Gill, 2000

⁸² Marks, 1976:71, zoals besproken in Klokkers, 1983, p. 18

trekt hoge muren op rond de erfjes en blindeert de ramen of plaatst er gordijntjes om onbescheiden blikken buiten te houden, zodat contact met de burens alleen via de straat mogelijk is.⁸³



Figuur 5. Meer-verdiepingswoning Bron: [https://nl.wikipedia.org/wiki/Fleur_de_Marie_\(Curaçao\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Fleur_de_Marie_(Curaçao))



Figuur 6. Meer-verdiepingswoningen. Bron: Nationaal Archief Curaçao.



Figuur 7. Verschillende hoogtes. Bron: Delpher



Figuur 8. Houten woning op Saliña. Bron: Rosalina-van de Kuilen, 2019

Alhoewel Newton⁸⁴ en Gill⁸⁵ beweren dat houten woonhuizen met meerdere verdiepingen op Curaçao zeer uitzonderlijk zijn, levert het (beperkte) fotomateriaal bewijs dat meer-verdiepingswoningen op o.a. Fleur de Marie wel voorkwamen.

Uitbreiding van de woning is over het algemeen op Curaçao een belangrijke behoefte en onderdeel van de (gefaseerde) zelfbouwcultuur.⁸⁶ Vaak zie je dat bij uitbreiding van de

⁸³ Klokkers, 1983

⁸⁴ 2003

⁸⁵ 2000

⁸⁶ Klokkers, 1983

familie (denk aan de *kas di kaha*) of bij terugkeer van de kinderen na het studeren in het buitenland, er een extra kamer of geheel losstaand appartement op het terrein wordt bijgebouwd. Ook op Fleur de Marie hebben de bewoners de behoefte geuit om hun woning uit te breiden, maar gezien de kleine percelen is dit niet mogelijk. Dit is volgens oud buurtbewoners de reden waarom hun kinderen, in tegenstelling tot het gebruikelijke scenario, niet terugkeren naar de wijk, maar elders op het eiland hun huis bouwen.⁸⁷

Comuna Nororiental Medellin, Colombia

Informele wijken kenmerken zich door geleidelijke aanpassingen en uitbreidingen, waarbij er doorgaans gebruik wordt gemaakt van de beschikbare (publieke) ruimte. In de wijk Comuna Nororiental is dit op verschillende manieren terug te zien. Veranda's, balkons of dakterrassen worden gecreëerd door publieke ruimtes om te zetten in semipublieke ruimtes. Deze worden vaak ook gebruikt voor andere (tijdelijke) doeleinden, zoals tijdelijke opslagruimte (vaak van materialen die in de nabije toekomst gebruikt worden voor zelfbouw/uitbreiding) of het ophangen van de was. Ook zie je dat er vaak uitwendige trappen worden toegevoegd, om de extra beschikbare kamers afzonderlijk te kunnen verhuren om zo extra inkomsten te kunnen genereren. De woningen op de begane grond worden vaak ingericht als zowel woon- als winkelruimte, i.v.m. hun directe toegang tot de straat en wandelverkeer, om ook op deze manier extra inkomen te kunnen produceren wanneer die behoefte er is. Vaak wordt er ook gespeeld met tijdelijke en permanente materialen of een combinatie hiervan (Kamalipour, 2023).



Figuur 9. Sacando la Ropita. Bron: Restrepo, J.J.A.
<https://www.flickr.com/photos/22012266@N02/5398162137>)

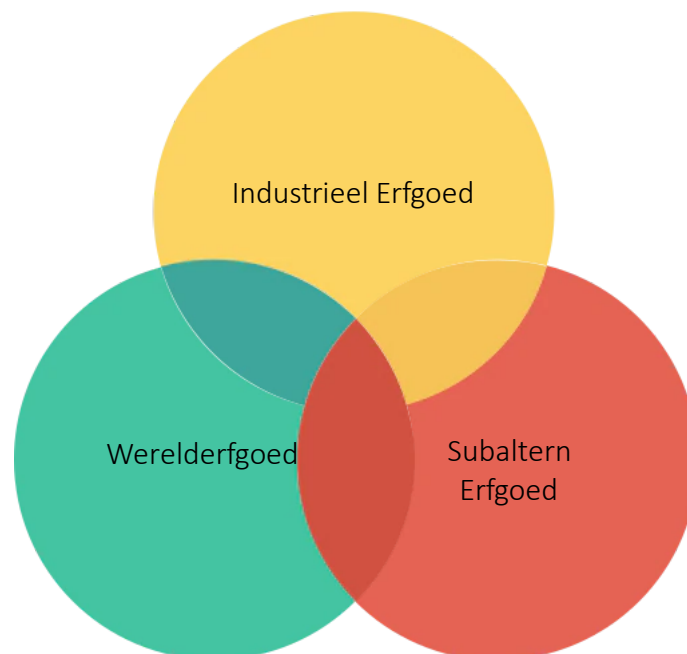
⁸⁷ J. Juliet-Pablo, persoonlijke communicatie, 4 decemebr 2023

ERFGOEDWAARDEN

Soms, als ze boven aan de heuvel staat, vraagt ze zich wel eens af waar toch al die blikken huizen gebleven zijn. Vroeger stond het er vol mee. Ze herinnert zich dat de hele heuvel van top tot teen opeengepakt was met grotendeels blikken huizen en krotten, daartussen waren smalle steegjes waar je je langs elkaar heen moest wurmen. Het was er altijd druk en er waren heel veel kinderen. De gezinnen hadden gemiddeld 7 kinderen, die allemaal met elkaar speelden. Het was een gesloten gemeenschap, men voelde zich verantwoordelijk voor elkaars kroost. Dat is nu wel anders. Als je tegenwoordig andermans kind een standje geeft, krijg je de stok met de moeder. De huizen stonden altijd open. Iedereen at bij elkaar. Je hoefde nooit honger te hebben. Als je iets had, dan was het de normaalste zaak dat je dat deelde met de buurtgenoten (Edline Supriana).⁸⁸

*In hoeverre bestaat die cultuur nog - is er voldoende (im)materieel erfgoed aanwezig dat het behouden nog waard is: is de ziel van de wijk er nog? Of kunnen we er met de bezem doorheen?*⁸⁹ Om vast te leggen welke erfgoedwaarden (nog) aanwezig zijn in Fleur de Marie, moet er gekeken worden naar de in dit onderzoek uitgelichte sociaal- en cultuurhistorische context.

De wijk bevindt zich op een unieke intersectie van industrieel erfgoed, subaltern (gemarginaliseerd/informeel) erfgoed en werelderfgoed, waarbij op de verschillende overlappende vlakken een uitdaging ontstaat.



Figuur 10. Intersectie van erfgoedwaarden

⁸⁸ La Cruz & Helweg, 2014

⁸⁹J. Buddingh, persoonlijke communicatie, 31 augustus 2023

Subaltern erfgoed binnen het industrieel erfgoed

Er bestaat voor industrieel erfgoed geen wettelijke definitie, waardoor er verschillende definities kunnen voorkomen, afhankelijk van de situatie en context. In traditionele zin gaat het bij industrieel erfgoed om datgene uit het industriële verleden met een grote waarde op het gebied van historie, technologie, maatschappij, architectuur of wetenschap;

These remains consist of buildings and machinery, workshops, mills and factories, mines and sites for processing and refining, warehouses and stores, places where energy is generated, transmitted, and used, transport and all its infrastructure, as well as places used for social activities related to industry such as housing, religious worship, or education.⁹⁰

Gezien de maatschappij op vrijwel alle vlakken is beïnvloed is door het proces van industrialisatie, is er ook sprake van een *industriële cultuur* in brede zin, waarbij niet alleen het onroerende erfgoed waarde heeft, maar ook het roerende en immateriële erfgoed significante onderdelen vormen.

In het Caribisch gebied is men pas in de laatste decennia het belang gaan inzien van het behoud van de grote monumenten, zoals forten, landhuizen en stadswoonhuizen.⁹¹ Voor wat betreft specifiek het industrieel erfgoed op Curaçao (en de andere Nederlands-Caribische eilanden), staat het bewustzijn van en de waardering hiervoor over het algemeen nog in de kinderschoenen. Behalve de erkenning (door de moderne architectuur associatie op Curaçao, Docomomo) van het hoofdkantoorgebouw en het laboratorium die zich bevinden op het terrein van de Shell, ontbreekt de formele en publieke waardering van dit stukje invloedrijke erfgoed.

Gezien de grote impact van de raffinaderij op de samenleving op demografisch en sociaal-cultureel vlak (denk aan de verhouding van de migrantenaantallen ten opzichte van de toen bestaande bevolking), moet er ook licht geworpen worden op het erfgoed van de gemarginaliseerde groepen die hier een significante rol in speelden, en de sporen van hun industriële cultuur. Hieronder vallen geen architectonisch hoogwaardige gebouwen of revolutionaire installaties, maar de voortvloeisels van hun bescheiden bestaan hebben zich wel als ensemble in materiële en immateriële zin geuit. De overblijfselen hiervan vormen het bewijs van hun bijdrage aan en rol in de totale geschiedenis van de Curaçaose (en Caribische) samenleving. Alhoewel dit bewustzijn moeizaam op gang komt, is er wel van boven af een groeiende erkenning voor dit deel van het industriële erfgoed, met name de houten huizen in het Caribisch gebied.

⁹⁰ The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage, 2003, p. 1

⁹¹ Newton, 2003

Traditional wooden architecture has always been a symbol of the Caribbean landscape. It has been identified in different plans and international documents, as an identity sign of these territories and the groups that have produced it for decades. In 2003, UNESCO called the need of creating a new legal framework for the protection of this heritage, encouraging research, and fostering appropriate conservation, management. It also encouraged the creation of a thematic regional network for the monitoring of these strategies.⁹²

Industrieel erfgoed binnen het UNESCO Werelderfgoed

De nominatie van de historische binnenstad van Willemstad op de werelderfgoedlijst bestaat uit een aantal essentiële criteria, waaronder de natuurlijke ontwikkeling van een multiculturele gemeenschap over 3 eeuwen, de afleesbaarheid van de ontwikkelingen van de 4 historische districten, en de verschillende invloeden (Europees, Amerikaans en Afrikaans) die tot uiting zijn gekomen in een typisch Caribische ontwikkeling.⁹³

Gezien de continue ontwikkeling van een levende stad, kan beargumenteerd worden dat ook het erfgoed uit de 20^{ste} eeuw een plek dient te krijgen binnen dit ensemble. Het industriële hoofdstuk dat zich grotendeels heeft afgespeeld binnen en in de directe omgeving van Willemstad, is niet weg te denken uit de moderne geschiedenis van dit stuk werelderfgoed. Ook dit hoofdstuk werd mogelijk gemaakt door één van de meest toonaangevende attributen van de stad, de natuurlijke haven van de St. Annabaai; stedenbouwkundig gezien als de andere sterke drager van de identiteit van de stad (naast de historische bebouwing). Gezien de opkomende aandacht en waardering voor industrieel erfgoed op wereldniveau, is het hoog tijd om het gesprek over de erkenning, conservering en management van het industrieel erfgoed in Willemstad aan te gaan.

Subaltern erfgoed binnen het UNESCO Werelderfgoed

De zelfbouwwijken die tot stand zijn gekomen door de komst van de raffinaderij horen bij het subaltern (gemarginaliseerde/ondergeschikte) erfgoed van Willemstad. Waar vooral het erfgoed van de elite bewoners en vormgevers van de stad als officieel erfgoed werd beschouwd, komt in de afgelopen decennia, gezien de ligging van Fleur de Marie (achter het prestigieuze Scharloo en in de beschermde historische binnenstad) ook haar waardering ter sprake binnen de hogere autoritaire discourse over erfgoed (*Authorized Heritage Discourse* [A.H.D.]).

Volgens de A.H.D. is er sprake van een hegemonische discourse, waar vooral grandioze, indrukwekkende, esthetisch aantrekkelijke, materiële objecten, locaties en landschappen worden aangemerkt als waardevol erfgoed, vooral als het gaat om de

⁹² International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property [ICCRUM], 2022

⁹³ UNESCO, z.d.

toekenning van het werelderfgoed status.⁹⁴ Binnen dit discourse zit het erfgoed in de handen van erfgoed experts en professionals, die het voorrecht en de macht hebben om te bepalen wat erfgoed is en welke waarden hieraan worden toegekend.

Het waarderen en beschermen van Fleur de Marie als onderdeel van het UNESCO werelderfgoed, brengt de bescheiden (bottom-up) arbeiderswijk binnen dit discourse, met als gevolg de paradox dat door het conserveren en opleggen van de waarden van dit erfgoed, de continuïteit van de cultuur die deze heeft gecreëerd juist verstoord raakt. Vanuit de neigende paternalistische rol van de OVOFdM, die grondeigenaar is en tevens de buurt (al dan niet intentioneel) monitort, is het een uitdaging om een stimulerende omgeving te creëren waarin de cultuur zichzelf vormgeeft op basis van wat er vanuit de bewoners zelf tot stand komt. Kortom, door het beschermen van Fleur de Marie tegen de invloeden die mogelijk haar authenticiteit en integriteit kunnen schaden (denk aan ongewenste ontwikkelingen, zoals hierboven genoemd), worden juist haar authenticiteit en integriteit in het hier en nu op het spel gezet.

Er zijn ongeautoriseerde vormen van erfgoedvorming en -bescherming, waarbij de betrokkenen zelf de ruimte wordt gegeven om te bepalen wat hun erfgoed is en wat behouden moet worden op een experimentele en innovatieve manier. Dit is vaak een *trial and error* proces die niet altijd direct de gewenste/geslaagde resultaten oplevert, maar wel de culturele continuïteit en het gevoel van eigenaarschap (*sense of ownership*) op de lange termijn bevordert.⁹⁵

Informele wijken herzien

Het sociologisch concept *gemarginaliseerde wijken* komt voort uit de jaren 20, toen de Amerikaanse stad Chicago zich in versnelde vaart ontwikkelde met de komst van migranten. Dit concept heeft (evenals de *Culture of Poverty* theorie van Oscar Lewis) veel kritiek ontvangen, omdat het vooral de gevolgen van sociale ongelijkheid benadrukt en in stand houdt, in plaats van dat het de historische ontstaansgeschiedenis van de wijk schetst. Het tekort aan historisch inzicht is vooral problematisch in landen waarin er culturele conflicten heersen, zoals gekoloniseerde landen.⁹⁶ Op stedelijk vlak wordt er lang gesuggereerd dat er twee stedelijke histories parallel langs elkaar lopen, de officiële geschiedenis en de andere geschiedenis; die van de gemarginaliseerde lage inkomensgroepen die deel uitmaken van de stad.⁹⁷ De instandhouding van deze verdeling kan ook beschouwd worden als een manier om controle uit te oefenen op de arme groeperingen binnen de samenleving.⁹⁸

Informele wijken of *slums* komen veel in Zuidelijke steden voor. Waar in “rijke” landen het falend overheidsbeleid in het voorzien van woningen zich vooral uit in het illegaal in bezit nemen (kraken) van leegstaande woningen, zie je in arme (zuidelijke) streken vooral het

⁹⁴ Harrison, 2013

⁹⁵ Sully, Ward, & Loizeau, 2023

⁹⁶ Witteveen, 1996

⁹⁷ Lombard, 2014

⁹⁸ Bayat, 2000; Al Sayyad, 2004, zoals besproken in Lombard, 2014

zelfbouw fenomeen⁹⁹ (denk aan de *Favelas* in Brazilië, *Kampungs* in Indonesië en *Colonias Populares* in Mexico). Deze informele sloppenwijken worden hoofdzakelijk gezien als broeiplaats voor ziekte, ondeugd, wanorde en gevaar¹⁰⁰, wat vaak leidt tot formele plannen om deze te verwijderen of saneren. *Informeel stadsbewoners* worden doorgaans bestempeld met een ondergeschikte status en worden vaak gezien als passieve leden van een armoedecultuur en geassocieerd met algehele sociale malaise. De term *gemarginaliseerd* wekt vaak associaties op van een apathische, armoedige en cultuurloze populatie die zich niet heeft weten te integreren in de maatschappij. De inspanningen, waarden en aspiraties van de wijkpopulatie worden hierbij doorgaans onderbelicht.¹⁰¹

Steeds meer onderzoekers trachten deze wijken, en de manier waarop kennis hierover wordt geproduceerd, te begrijpen¹⁰², met de onderliggende filosofie dat er geleerd kan worden van de manier waarop bewoners zelf voorzien in hun behoeften en hoe ze op deze manier hun omgeving hierdoor vormgeven. Zo constateert Perlman¹⁰³ bijvoorbeeld dat, in contrast met de dominante overtuigingen dat men in armoedewijken zich kenmerken door sociale wanorde en radicale politieke standpunten, favela-bewoners in Brazilië een hoge mate van sociale organisatie en cohesie bezaten, cultureel optimistisch waren ingesteld met aspiraties voor goed onderwijs en leefomstandigheden voor hun kinderen, en hardwerkende, politiek neutrale mensen waren. Zoals Perlman omschrijft; *ze hebben de aspiraties van de bourgeoisie, het uithoudingsvermogen van pionieren en de waarden van patriotten. Het enige wat ze niet hebben is de kans om hun aspiraties waar te maken.*¹⁰⁴

De wijk Fleur de Marie is het bewijs van een rijke subcultuur die is ontstaan in een tijd waarin er in de formele systemen geen plek was voor de mensen die hier een onderdeel van vormden. Wat begon als het voorzien in eigen woonbehoefte in materiële zin, als gevolg van het falende overheidsbeleid op het gebied van huisvesting, uitte zich in een rijke zelfbouw traditie en-cultuur, waarin men niet alleen vormgaf aan hun huizen, maar ook aan hun leven, waarin hun woonaspiraties, zelfredzaamheid en zelfdefinitie tot uitdrukking kwamen. De hieruit voortvloeiende waarden worden gebaseerd op de sociaal- en cultuurhistorische contextanalyse van dit onderzoek en in kaart gebracht met behulp van *The Burra Charter for Conservation and Management of Places of Cultural Significance* (2013) (in tegenstelling tot de gebruikelijke *Venice Charter* die minder nadruk legt op sociale waarden). Hieronder is het overzicht schematisch weergegeven, alsook de vraag of deze waarden nog (geheel/gedeeltelijk) aanwezig zijn in de wijk.

⁹⁹ Gill, 2000

¹⁰⁰ Jaffe, 2006

¹⁰¹ Witteveen, 1996

¹⁰² Roy 2011, zoals besproken in Lombard, 2014

¹⁰³ 1976, zoals besproken in Lombard 2014

¹⁰⁴ 1976, p. 242-243, zoals besproken in Lombard 2014

Het is voor nieuwe ontwikkelingen interessant om eerst in waarden te denken voordat er in oplossingen gedacht wordt; welke erfgoedwaarden heeft de wijk? Welke moeten behouden worden en of/welke zouden teruggebracht moeten worden? Waarom? Als deze goed onderbouwd kunnen worden, zal het ook makkelijker zijn om beslissingen te nemen (voor wat betreft sociaal en symbolisch kapitaal, maar ook praktische handvaten voor wat voor aanpassingen wel/niet toegestaan worden in de wijk). Waar bepaalde waarden makkelijk behouden, teruggebracht of gerepliceerd kunnen worden, vormen anderen een uitdaging, zoals het terugbrengen van de volledige soevereiniteit/creatieve investering van de wijkbewoners (gezien de bestaande eigendomsstructuur van de wijk). Echter, meerdere onderzoekers neigen naar deze aanpak.

Klassieke denkers over zelfbouw

Turner¹⁰⁵ is een van de meest baanbrekende onderzoekers op het gebied van informele wijken en sociale woningbouw. In overeenstemming met bevindingen van Payne (1977), Huyck (1967), Crimes (1976) en Eyre (1972), pleit Turner ervoor om af te stappen van de “minimale eisen” vanuit de overheid en om de bewoners zelf te laten bepalen wat ze als minimum beschouwen. De overheid zou volgens Turner alleen moeten voorzien in datgene wat de mensen zelf niet aankunnen: het aanleggen van de infrastructuur, aanbrenge van voorzieningen en regelen van het openbaar vervoer. Naast het verzekeren van toegang tot land, bouw materiaal, werktuigen, arbeid en kredieten en leningen tegen lage rente zou de overheid zich moeten onthouden van de sociale woningbouw. Turner’s belangrijkste hypothese luidt:

When dwellers control the major decisions and are free to make their own contributions to the design, construction, and management of their housing, both this process and the environment produced stimulate individual and social wellbeing. When people have no control over nor responsibility for key decisions in the housing process, on the other hand, dwelling environments may instead become a barrier to personal fulfillment and a burden on the economy.¹⁰⁶

In overeenstemming met deze ideeën, is het onderzoek van De Jong, van Dijk en Koopman¹⁰⁷ naar de werkzaamheden van de lagere sociale klasse in Willemstad. Er werd geconstateerd dat ongeacht het inkomen van de bewoner, de huizen waarvan de bewoner tevens eigenaar is in betere staat van onderhoud verkeerden dan huurhuizen. Ook geeft zelfbouw werkgelegenheid en een gelegenheid tot geleidelijke investering en kapitaalvorming aan mensen met een laag inkomen. Ook in het werk van moderne onderzoekers naar

¹⁰⁵ 1972, zoals besproken in Klokkers, 1983

¹⁰⁶ Turner & Fichter, 1972:241, zoals besproken in Klokkers, 1983, IV

¹⁰⁷ 1981, zoals besproken in Klokkers, 1983

krottenwijken komt deze gedachtenstroming terug (denk bijvoorbeeld aan de *Slums of Hope* beweging).

For positive development to occur, granting ownership titles to slum households is critical. Once slum dwellers develop a sense of “ownership” and belonging, they will focus on improving their own living conditions and as a collective feat, improve the overall living conditions of the slum.¹⁰⁸

Quinta Monroy Chile

Het zelfbouwkarakter van informele wijken wordt hier niet alleen behouden of ruimte gegeven, maar zelfs gevierd als de norm. De architect Alejandro Aravena heeft hier halve huizen gebouwd, die in ieder geval voorzien waren van de basiskamers (keuken en badkamer). De rest van de structuur is opengelaten, zodat de nieuwe bewoners hier zelf op eigen kosten invulling aan konden geven, wanneer er hiervoor genoeg geld beschikbaar was (Forum News, 2015).



¹⁰⁸ Husock, 2009, zoals besproken in Kirkton, 2018

CONCLUSIE

Vanuit de sociaal- en cultuurhistorische ontstaansgeschiedenis van Fleur de Marie, kan er geconcludeerd worden dat de wijk zich bevindt op verschillende vlakken wanneer het gaat om erfgoedwaarden. De wijk bevindt zich op de intersectie van industrieel, subaltern en werelderfgoed en is een belangrijk overblijfsel van een rijke subcultuur die is ontstaan in een tijd waarin er in de formele systemen geen plek was voor de gemarginaliseerde groeperingen die het succes van de olie-industrie en al haar bijkomstigheden mogelijk hebben gemaakt. Wat begon als het voorzien in eigen woonbehoefte in materiële zin, als gevolg van het falende overheidsbeleid op het gebied van huisvesting, uitte zich in een rijke zelfbouw traditie en industriële cultuur, waarin men niet alleen vormgaf aan hun huizen, maar ook aan hun leven, waarin hun woonaspiraties, zelfredzaamheid en zelfdefinitie tot uitdrukking kwamen.

Alhoewel er groeiende waardering en aandacht is voor het verhaal achter zelfbouwwijken en van de waarden die deze belichamen, is de manier waarop naar deze informele nederzettingen gekeken wordt onderhevig geweest aan de tijd en aan de besluitvormingsprocessen van de machthebbende. Als tegenstroming van dit wereldfenomeen, is er steeds meer kennis, aandacht en waardering voor informeel tot stand gekomen wijken, zowel op academisch vlak als in de praktijk. De meeste studies laten zien dat het tegenwoordig steeds belangrijker is om de wijkbewoners en hun behoeften, normen en waarden te centreren in de besluitvormingsprocessen voor nieuwe ontwikkelingen. Een beperking en potentiële valkuil hiervan is dat de verbeelding van de betrokkenen vaak niet verder rijkt dan wat ze al (denken te) weten.

Vanuit de gentrificatieleer komt naar boven dat een gecombineerde aanpak het beste is, waarbij een neutrale instantie dicht bij de bewoners (denk aan een buurthuis), het in kaart brengen en aanpakken van de uitdagingen voor sociaal kapitaal, het introduceren van symbolisch kapitaal, het bevorderen van culturele continuïteit en het voorzien in de behoeften van de huidige bewoners allemaal een gewichtig aandeel kunnen leveren. Deze onderdelen kunnen allemaal potentiële handvaten vormen voor de aanpak van de ontwikkeling van de wijk. Verdiepend onderzoek hiernaar kan waardevolle inzichten opleveren.

Voor wat betreft de huidige problematiek (o.a. drugs, prostitutie, buurthygiëne en veiligheid), zijn deze op wijkniveau ingewikkeld om aan te pakken. Alhoewel het verbeteren van de positie van de lage inkomensklassen vooral op landelijk niveau plaats zou moeten vinden, wordt verondersteld dat het toekennen van meer rechten en controle aan de wijkbewoners een verhoogd gevoel van eigendom en behoren (*sense of ownership and belonging*) creëert, wat op zijn beurt een hogere mate van individuele en sociale welzijn stimuleert. Dit geldt voor zowel oude als nieuwe bewoners. Daarnaast is dit ook een verlengstuk en continuïteit van één van de belangrijkste waarden/kwaliteiten van de zelfbouwwijk; de handelingsmogelijkheid (*agency*) van de bewoner, waarin deze actieve actoren zijn binnen het netwerk waaraan ze deelnemen.

Het is tot slot voor nieuwe ontwikkelingen interessant om eerst in waarden te denken voordat er in oplossingen gedacht wordt. Fleur de Marie belichaamt een combinatie van esthetische, sociale en historische waarde (elk in een andere mate), die gebruikt kunnen worden als aanknopingspunten voor de vorm die het in de toekomst zou moeten krijgen.

Bijlage 1

Lokale perspectieven: van krotopruijing naar wijkverbetering.

- **1935**
Bouw- en Woningverordening (BWV) voorgesteld; niet alleen voor stadsdistricten (1909) maar nu ook voor buitendistricten.
 - forse toename bevolking tussen 1920-1950 (van 32.000- 100.000)
 - de overheid als planner was een feit geworden
 - het zou nog tot 1951 duren voordat de Bouw en Woningverordening door de Staten zou worden behandeld en vastgelegd.
- **1939**
Eerste plan sanering Fleur de Marie.
- **1944**
Commissie Volkshuisvesting in het leven geroepen:
“Aan de randen van het toenmalige stadsdistrict had zich een ongecontroleerde ontwikkeling van zelfbouwijken voltrokken.”
- **1949**
 - Initiatief van Groote; een hernieuwde poging van de overheid om een begin te maken met de sanering van krottenwijken (dat voor het eerst werd voorgesteld in 1939).
 - Uitwerking van het ontwerp toegangsweg toekomstige brug: deze gelegenheid moet volgens Groote worden aangegrepen om een begin te maken met de opruiming van krotwoningen door de wijk Fleur de Marie geheel of gedeeltelijk te laten verdwijnen. Groote keek naar het probleem van krotopruijing in termen van sanering en de oprichting van vervangende nieuwbouw (waaronder 2 etagewoningen: onderzoek hiernaar gestart).
- **1951**
Bouw en Woningverordening door de Staten vastgelegd.
- **1961**
Adviescommissie ingesteld om binnen 3 maanden met een plan te komen voor een systematische krotopruijing in het hele eilandgebied. Hier was sprake van stelselmatige negering van belangrijke ingrediënten lokale bouw- en wooncultuur; zelfbouwtradities en sociale status verbonden aan eigen

woonbezit

- **± 1961**
De aanleg van de oprit naar de Julianabrug heeft het grootste deel van Fleur de Marie opgeslokt. Van de oorspronkelijke bebouwing is na aanleg nog slechts een kwart overgebleven.
- **1976**
Omslagpunt op Curaçao. Van “krotopruijing” naar “krottenwijkverbetering”. Erkenning en herwaardering zelfbouw (Habitat United Nations, wereldconferentie); hier werd er voor het eerst pas waarde toegeschreven aan kwaliteiten die hoorden bij zelfbouwwijken.
- **1978**
Eerste *wijkverbeteringsprojecten* d.m.v. financiering meerjarenplanfondsen (Nederlands beleid voor financiering van de woningbouw).
- **1993**
Onderzoek Fleur de Marie:
 - 142 woningen bewoond door zo'n 300 bewoners.
 - bevolking sterk wijk gebonden
 - vergrijsd
 - slechte inkomstenspositie
- **1997**
Willemstad op de UNESCO Wereld Erfgoedlijst
- **2010-2012**
Integrale Wijkaanpak Scharloo Abou- Fleur de Marie.

Bijlage 2

Social Capital Scale (vragen)

- 1 I feel safe in this community
- 2 I feel similar to most people in this community
- 3 Most of my friends live outside of this community
- 4 I feel my neighbors will help me out if I need assistance
- 5 I feel if there is a problem this community can solve it
- 6 I participate in church or community groups in this community
- 7 I read the newspaper/listen to the news on the radio regularly
- 8 I voted in the last elections
- 9 I do not trust this country's leaders
- 10 I do not feel like I belong in this community
- 11 People in this community work together to solve problems
- 12 What my neighbors do is none of my business
- 13 People in this neighborhood do not share the same values
- 14 My neighbors and I visit each other frequently
- 15 Most people in this country can be trusted
- 16 When things are done in the community it is often the same few people doing the work
- 17 I feel I have an influence on improving what this community is like
- 18 Most people in my community can be trusted
- 19 You can't be too careful in dealing with people
- 20 I can trust this community's leaders

Literatuurlijst

- Alberto, F.A.J. & Boer, S.F. (2010). *Leefsituatie en toekomstvisie bewoners van Scharloo Abou en Fleur de Marie*. RE-SETConsult.
- Brenneker, P.H.F. (2018). *Sambumbu: Volkskunde van Curaçao, Aruba en Bonaire : Mensen en Manieren*. Amsterdam: Carib Publishing.
- Berry-Haseth, L.T. (1999). *Dos banda di Skalo*. In Coomans, H.E., Coomans-Eustatia, M., & Leven, J. van 't (Red). *Veranderend Curaçao. Collectie essays opgedragen aan Lionel Capriles ter gelegenheid van zijn 45-jarig jubileum bij de Maduro & Curiel's Bank N.V. Blomendaal*. Stichting Libri Antilliani.
- Casimiri, N. (2015, 1 maart). *Boek | De vergeten monumenten van Curaçao*. Geraadpleegd op 30 juli 2023 van <https://knipselkrant-curaçao.com/boek-de-vergeten-monumenten-van-curaçao/>
- Forum News. (2015, 24 november). *Informal settlements - perhaps the solution rather than the problem?* Geraadpleegd op 30 oktober 2023 van <https://www.stellenboschheritage.co.za/forum/news/informal-settlements-perhaps-the-solution-rather-than-the-problem-2>
- Gehlen, G., Henriquez, D. M., Newton, M.A., Klaus, D. (2003). *Monumento habrí '03: Scharloo Abou*. Fundashon Pro Monumento.
- Gill, R. G. (2000). *Een eeuw architectuur op Curaçao. De architectuur en stedenbouw van de twintigste eeuw op Curaçao*. Stichting Het Curacaosch Museum.
- Gomes Casseres, C. (1997). *Skalo Abou 65 jaar terug*. In Kristòf X-4.
- Harrison, R. (2013). *Heritage: Critical Approaches*. Routledge.
- Kamalipour, H. (2023). Shaping Public Space in Informal Settlements: A Case Study. *Sustainability*, 15, 3781, 1-17. DOI: <https://doi.org/10.3390/su15043781>
- Kirkton, J. (2018, 7 december). *Slums of Hope (part 1)*. Center for Leadership in Global Sustainability (blog). Geraadpleegd op 20 november 2023 van <https://cligs.vt.edu/blog/slums-of-hope--part-i--.html>

- The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage (2003, juli). *The Nizhny Tagil Charter For The Industrial Heritage*. Geraadpleegd op 15 december 2023 van <https://ticcih.org/about/charter/>.
- Jaffe, R.K. (2006). *Urban Blight in the Caribbean. City, Environment and culture in Curaçao and Jamaica*. (Proefschrift) Universiteit Leiden.
- Janga, L. (1996), *E.O.P. i Tereno, un instrumento òf un opstákulo?* In *Kultura i Desaroyo*. (1997). Fundashon Kultura i Desaroyo.
- Klokkers, M.D. (1983). *Woonwensen op Curaçao. Een analyse van de woningontwerpen van zelfbouwers ten behoeve van de volkswoningbouw*. Doctoraal Onderzoek Sociologie der niet-Westerse volken. Leiden.
- Koopman, D. (2018, 3 maart). *Fleur de Marie: van achterstandswijk naar attractie* Geraadpleegd op 30 juli 2023 van <https://caribischnetwerk.ntr.nl/2018/03/03/fleur-de-marie-van-achterstandswijk-naar-attractie/>
- Kuijlaars, D., Victorina, A., Kraan, C., Ansano, R., Berry-Haseth, L., & Faries, A. (2012). *Fleur de Marie un bista den pasado. Herensia arkeológiko di un barío*. National Archaeological and Anthropological Memory Management (NAAM).
- La Cruz, R. & Helweg, K. (2014). *De Vergeten Monumenten van Curaçao*. Ef & Ef Media.
- Langenfeld, E. (2014). *Fleur de Marie onderdeel van Scharloo*. *Archiefvriend*, jaargang 20, nummer 2.
- Lees, L. (2012). The geography of gentrification: Thinking through comparative urbanism. *Progress in Human Geography*, 36 (2), 155-171.
- Lombard, M. (2014). Constructing ordinary places: Place-making in urban informal settlements in Mexico. *Progress in Planning*, 94, 1–53.
- López-Morales, E. (2015). Gentrification in the Global South. *City*, 19, 4, 564-573. DOI: 10.1080/13604813.2015.1051746.
- Maduro Molhuijssen, H. (2012). *Excursie naar Fleur de Marie*. *Archiefvriend*, jaargang 18, nummer 3.

- Murzyn-Kupisz, M. & Dziasek, J. (2013). Cultural heritage in building and enhancing social capital. *Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development*, 3, 1, 35-54.
- Mylene, L., Balentin, V., & Monsanto, C. (2019, 18 mei). *De zone Scharloo: spoken, harde klipgrond en heilige indjubomen*. Amigoe (Ñapa).
- Newton, M.A. (2003, 10 mei). *Houten Huizen (1)*. NAAM. Amigoe (Ñapa).
- Padawangi, R. (2013, 18 juli). *Rethinking Vertical Kampung in Jakarta by Dr. Rita Padawangi (Indonesia Study Group)*. Geraadpleegd op 11 december 2023 van <https://ari.nus.edu.sg/events/indonesia-study-group-rethinking-vertical-kampung-in-jakarta-by-dr-rita-padawangi/>
- Redactie Curaçao.nu. (2022, 18 oktober). *Fleur de Marie heeft orale wijkgeschiedenis vastgelegd in een boek*. (2022, 18 oktober). Geraadpleegd op 30 juli 2023 van <https://curacao.nu/fleur-de-marie-heeft-orale-wijkgeschiedenis-vastgelegd-in-een-boek/>
- Rodéhn, C. (2023). Naming streets – constructing heritage in four Swedish post-asylum landscapes. *International Journal of Heritage Studies*, 1-15. DOI: 10.1080/13527258.2023.2225054.
- Schiels, C. (2023). *Offshore Attachments. Oil and Intimacy in the Caribbean*. University of California Press.
- Schorea, C., Ansano, N., Berry-Haseth, L.T., Oltheten, J. (2021). *Kurá di kuenta: Fleur de Marie*. Wintertuin Curaçao.
- Sully, D., Ward, M. & Loizeau, J. (2023). Putting the illegal into heritage practice. *International Journal of Heritage Studies*. DOI: 10.1080/13527258.2023.2263760
- Taylor J. (2023). Choice architecture, nudging, and the historic environment: the subtle influences of heritage through the lens of behavioural science. *International Journal of Heritage Studies*. DOI: 10.1080/13527258.2023.2179100
- Thomasia, M.T.G. (2019). The Heart of The People. A study looking at gentrification processes in the historic inner-city of Willemstad, Curacao. *Masterscriptie. Radboud Universiteit. Historic Area of Willemstad, Inner City and Harbour, Curaçao*. UNESCO. Geraadpleegd op 11 december 2023 van <https://whc.unesco.org/en/list/819/>

Witteveen, I. (1996). *Bario, espacio pa mas demokrasiya-partisipativo*. In *Kultura i Desaroyo*.
(1997). Fundashon Kultura i Desaroyo.